АРХЕОЛОГИЯ

ГОДИНА III 1961 КНИГА 4

Народен археологически музей
* Г.Н.С.-Пловдив *

АРХЕОЛОГИЯ

Орган на Археологическия институт и музей при Българската академия на науките

Год. III • 1961 • Кн. 4

Новооткрито съкровище от златни монети при с. Горнослав, Пловдивско

Христо Джамбов

Село Горнослав е разположено в северните склонове на Родопите и отстои на 15 км източно от Асеновград. Следи от стара култура в този край са засвидетелствувани досега само от някои случайни находки.[1] Разкопки и системни археологически проучвания не са правени. В непосредствена близост до него е с. Долнослав, където е открита селищна могила,[2] а при с. Тополово, отстоящо на 7 км, е изкопана през 1941 г. колективна находка от златни македонски монети.[3]

На 3 км югоизточно от Горнослав планинската седловина носи названието Палихор (гръцки = старо село). При разораване на кооперативния блок тук са откривани керамични фрагменти, останки от стари зидове и други материали, свързани с живота на това изоставено селище. В м. „Палихор" има изградени два параклиса, от които единият, наречен „Св. Влас", е сравнително по-добре запазен, а другият „Св. Тодор" е почти разрушен (обр. 1). Построяването на тези параклиси не можем да отнесем по-рано от края на миналия век.

На 10. V. 1961 г. кооператорите Рашко Димитров Костадинов, Атанас Николов Славов и Делчо Илиев Славков, и тримата от с. Горнослав, разоравали най-северната част на блока за засяване с пролетни култури. Първият от тях попаднал на богата колективна находка, състояща се от 786 броя златни монети, поставени в меден съд.[4] Вероятно находката е била приповдигната при тракторната оран и останала незабелязана сред

1 *Останки от параклиса „Св. Тодор" в м. „Палихор" при с. Горнослав, Пловдивски окръг*
Vestiges de la chapelle St Théodore au lieudit Palihor près de Gornoslav, région de Plovdiv

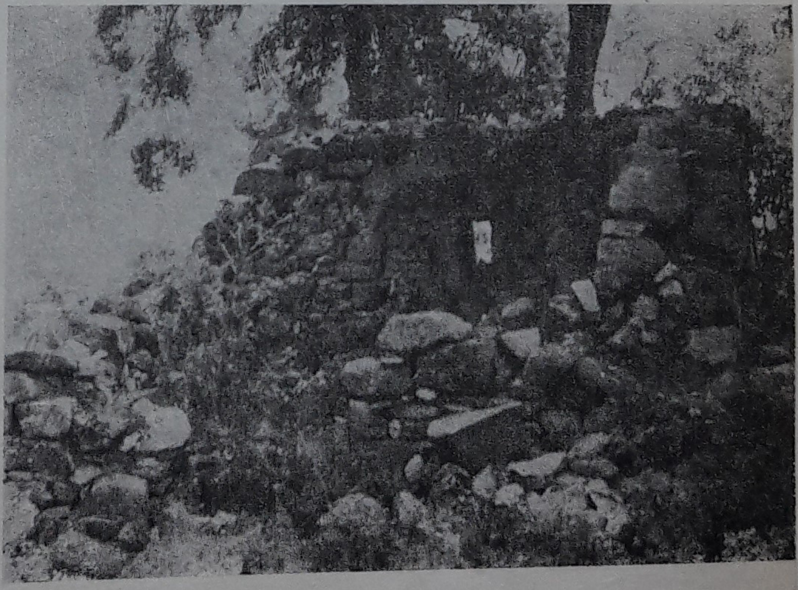

[1] Кратки бележки за Горнослав (Горни Арбанас, Алаванитохория) вж. у П. Делирадев, Принос към историческата география на Тракия, II, 1953, стр. 119; Хр. Джамбов, Бронзов боздуган от Горнослав, ГНАМП, IV, 1960, стр. 193.

[2] П. Детев, Новооткрити селища и находки, ГНАМП, II, 1950, стр. 238.

[3] Т. Герасимов, Колективни находки на монети през 1940—1941 г., ИАИ, XIV, 1940—1942 г., стр. 283; С. Шишков, Старини и предания в с. Тополово, в. Нова България, год. I, бр. 15.

[4] Първи съобщения за откритата находка вж. във в. Народна култура, год. V, брой 23 от 10. VI. 1961 г. и в. Работническо дело, год. XXXV, бр. 161 от 10. VI. 1961 г.

2 *Златна монета от Алекси I Комнин (1081—1118)*
Monnaie d'or d'Alexis Ier Comnène (1081—1118)

унищожените основи на някакви малки постройки. Техните очертания едва се забелязваха при нашето посещение на място. Находката беше своевременно прибрана в Народния археологически музей в Пловдив.

Монетите са изключително от типа на корубестите византийски номизми, имат неправилна кръгла форма с диаметър от 3—4 см и тежат средно около 4 г едната. Сечени са от следните византийски императори:

1. *Алекси I Комнин* (1081—1118), 239 броя.

Лице: Надпис във вертикални редове — *ΑΛΕΖΙΩ-ΔΕΣΠΟΤΗ-ΤΩΚΟΜΝ(Η)Ν(Ω)*. Представен е образът на императора прав, насреща, облечен в царствена мантия. В дясната ръка държи жезъл, а в лявата глобус с кръст. Горе вдясно една „божествена“ ръка коронясва императора. Надписът и образът са заобиколени в двоен зрънчест кръг.

Опако: Надпис — *KE-ROHΘEI-IC-XC*. Пред надписа кръст. В двоен зрънчест кръг е представен Христос с нимб около главата, седнал насреща, с вдигната дясна ръка, а с лявата държи евангелието[1] (обр. 2).

[1] J. Sabatier, Description générale des monnaies byzantines, Paris, 1862, LII, обр. 2.

3 *Златна монета от Йоан II Комнин (1118—1143)*
Monnaie d'or de Jean II Comnène(1118—1143)

4 *Златна монета от Мануил I Комнин (1143—1180)*
Monnaie d'or de Manuel Ier Comnène (1143—1180)

2. *Йоан II Комнин* (1118—1143), 274 броя.

А. Лице: Надпис във вертикални редове — *IΩ-ΔECПOTH-MP-ΘV*. Представен е императорът прав, насреща, с прибрана към гърдите дясна ръка, а в лявата държи глобус с кръст. До него отляво е Богородица, права, насреща, с нимб около главата и с вдигнатата дясна ръка коронясва императора. Образите и надписът са заобиколени в двоен зрънчест кръг.

Опако: Надпис в началото с кръст — *KE-ROHΘEI-IC-XC*. Христос седнал на трон, насреща, с лявата ръка държи евангелието. Около главата му нимб. Надписът и образът на Христос са заобиколени в двоен зрънчест кръг,[1] (обр. 3).

Б. Лице: Надпис с кръст — *IΩ-ΔEC-ПOTH-MP-ΘV*. Бюстове на императора и Богородица държат между тях висок двураменен кръст. Над главата на императора една „божествена" ръка го коронясва.

Опако: Надпис — *IC-XC*. Представен е образът на Христос, седнал на трон с вдиг-

[1] I. Sabatier, цит. съч., pl. LIII, обр. 11.

5 *Златна монета от Андроник I Комнин (1182—1185)*
Monnaie d'or d'Andronic Ier Comnène (1182—1185)

6 *Формата на съда след леко оправяне*
La forme du vase après un leger redressage

ната дясна ръка. Надписът и образът са всред двоен зрънчест кръг.

3. *Мануил I Комнин* (1143—1180), 264 броя.

Лице: В двоен зрънчест кръг надпис във вертикални редове — *MANYHΛ-ΔEC-ПОТН-ТΩ-ПОРФVРГЕNNНТ.* Образът на императора, представен прав, насреща, държащ жезъл в дясната ръка, а в лявата — глобус с двоен кръст. Отгоре вдясно една „божествена" ръка го коронясва. Наоколо двоен зрънчест кръг.

Опако: Надпис — *KE-ROHΘEI-ĪC-X̄C.* Бюст на Христос насреща, с нимб около главата. Надписът и бюстът поставени в двоен зрънчест кръг[1] (обр. 4).

Надписът се явява в следните разновидности: *MANOVΛ*, както и *ПОРФVРОГЕNНТ*, *ПОРФVРОГЕNНТΩ* *ПОРФVРОГNНТ*, *ПОРФVРОГЕNNНТО* и др.

4. *Андроник I Комнин* (1182—1185), 9 броя.

Лице: В двоен зрънчест кръг надпис наоколо — *ANΔPONIKOS ΔECПОТНС-ĪC-X̄C.* Изобразен е императорът прав, насреща, държащ скиптър в дясната ръка и глобус с кръст в лявата. Вдясно от него образът на Христос с нимб около главата, прав и насреща. С дясната ръка коронясва императора, а с лявата държи евангелие.

Опако: Надпис — *M̄P-Θ̄Y.* Богородица, седнала на трон, с нимб около главата. В ръцете си държи медальон с образа на Христос[2] (обр. 5).

Почти всички монети са запазени в много добро състояние.[3] Образите са ясни, а надписите четливи. Само краищата на някои екземпляри са подгънати от притискането им в съда. Добрата им запазеност говори, че те не са били в обръщение, а са събирани като съкровище.

Както споменахме по-горе, монетите са били поставени в меден съд и заровени в земята. Съдът има следните размери: височина 25,5 см, диаметър на дъното 12,5 см, диаметър на устието 4,5 см.[4] По форма той

7 *Медният съд, намерен до Преслав, с корубести медни монети от XI—XII в.*
Le vase de cuivre découvert près de Preslav avec des scyphates de cuivre du XIe — XIIe s.

[1] J. Sabatier, цит. съч., pl. LV, обр. 4.
[2] Пак там, стр. 217.
[3] Анализът на една монета от Алекси I Комнин, направен от др. Др. Чавдаров в химическата лаборатория на Археологическия музей при БАН, показва следното: тежест 4,28 г и състав — злато 75,2 %, сребро 23,1 %, мед 1,2 %, желязо 0,4 %.
[4] Химическият анализ на съда показва следния състав: мед 98,5 %, сребро 0,9 % и слаби следи от калай, олово, желязо и арсен.

е цилиндричен, с кръгло дъно, леко издуто навън, и тясно устие, но без дръжка (обр. 6). Изработен е от три медни листа — един за дъното, друг за цилиндъра и трети за устието. Отделните му части са заловени по типичния медникарски начин — чрез врязани зъбци. Съдът е доста повреден от продължителното стоене в земята. От вътрешната страна е силно окислен, а от външната е покрит със зеленикава патина. Устието му отгоре е нарочно подгънато и сплеснато, за да затвори съкровището като каса. По раменете на съда се виждат следи от геометрическа украса, състояща се от две успоредни линии, между които други две образуват ромбовиден орнамент.

Меден съд с подобна форма (размери: височина 25 см, ширина 15 см, и ширина на устието 7 см) е намерен през 1937 г. между селата Веселиново и Смядово, близо до Преслав, заедно с 5,5 кг корубести византийски монети[1] (обр. 7). Медните монети, намерени в него, са от следните императори: Исак I Комнин (1057—1059), Мануил Комнин (1143—1180), Андроник Комнин (1183—1185) и др. Видно е, че монетите датират и в двата съда от края на XII в.

Златната монетна находка при с. Горнослав е ценен археологически извор за изучаване миналото на този край през епохата на развития феодализъм. Безспорно това голямо богатство е принадлежало на заможен феодален владетел от времето на византийската власт в Тракия. То обхваща монети, сечени в един период от 100 години. През този период крупните феодални владетели са натрупвали огромни богатства от златни монети, които ревниво пазили в сандъци и каси.[2]

Намирането на два медни съда с почти еднаква форма и предназначение ни дава основание да предположим, че такъв вид съдове са приготвяни може би за тази цел, като каси. Устието им е с остър ръб, неудобен за ползуване, но лесно може да се затвори. Липсват им дръжки.

Намирането на съкровището, заровено в земята без специална допълнителна грижа за неговото опазване, в покрайнината на това планинско селище, ни дава основание да допуснем, че към края на XII в. под натиска на освободителните войски на втората българска държава неговият притежател е бил принуден да бяга или да търси прикритие и напускайки своите тракийски владения, набързо го е заровил в земята. На върха над мястото на намирането се очертават следи от стара крепост — Калето, които още не са изследвани.[3]

[1] Й. Господинов, Находка от византийски монети в околността на Преслав, ИАИ, XII, 1938, стр. 431.
[2] С. Лишев, За проникването и ролята на парите във феодална България, 1958, стр. 431.
[3] П. Делирадев, цит. съч., стр. 119.

Относно произхода на ранносредновековната чернолъскава керамика в България

Стамен Михайлов

За салтовска керамика и салтово-маяцка култура в България се заговори сравнително отскоро — едвам от 1955 г., когато бяха обнародвани материалите от новопазарския некропол.[1] Съдове от този тип — най-често със сферовидна форма и украса от плитки лъскави линии по стените, ни бяха познати и преди това от разкопките на Голямата могила № XXXIII в Плиска (обр. 1). При обнародването им беше изказано предположението, че те имат източен произход и че могат да се припишат на прабългарите.[2] Към могила № XXXIII в Плиска и некропола до Нови пазар напоследък се прибави още един подобен обект — некрополът при гара Разделна, Варненски окръг.[3]

В новопазарския некропол са открити 40 редовни погребения — всичките с трупополагане. На две места в пръстта бяха намерени

[1] Ст. Михайлов, Един старинен некропол при Нови пазар, ИАИ, XX, 1955, стр. 293 и сл.; Ст. Станчев, Новый памятник ранней болгарской культуры СА, XXVII, 1957, стр. 124. Ст. Станчев — Ст. Иванов, Некрополът до Нови пазар, София, 1957, стр. 86 и сл.
[2] Ст. Станчев, Керамиката от Голямата могила в Плиска. Разкопки и проучвания (РП). III, София, 1949, стр. 233. Вж. също С. Георгиева, Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска, Известия на Археологическия институт (ИАИ), XX, 1955, стр. 18 и сл.
[3] Д. Ил. Димитров, Ранносредновековен некропол при гара Разделна, сп. Археология, год. I, 1959, кн. 3—4, стр. 55—60.

1 *Плиска. Урна от голямата могила*
Pliska. Urne du grand tumulus

незначителни остатъци от горели човешки кости, за които не може с положителност да се твърди, че представляват отделни погребения чрез изгаряне. Труповете са били слагани в обикновени ями, ориентирани ССИ-ЮЮЗ. Главите на покойниците сочат ССИ, само в един случай тялото е поставено в обратна посока — с глава към ЮЮЗ. Труповете са лежали по гръб, с ръце, опънати покрай тялото. Почти винаги в гробовете са били слагани цели животни или части от такива за храна на покойника. Срещат се често въглени, а понякога и цели обгорели греди. В повечето от гробовете се намериха глинени съдове, украсени било с врязани успоредни линии (първа група), било с плитки лъскави ивици, теглени отвесно или диагонално по още незасъхналата повърхност на съда с помощта на костено шило или загладен камък (втора група). Орловите нокти, а може би и свинските ембриони са били носени като амулети. Твърдението, че римската монета от гроб № 26,[1] костените шила[2] и варта[3] имали също култово значение, не може да се подкрепи с никакви доказателства. Впрочем варта, намерена в минимални количества, няма нищо общо с гробния инвентар — тя е донесена от животни.

От типа на новопазарския некропол са известни отделни погребения, съдържащи урни с чернолъскава украса при с. Дибич,[4] с. Църквица,[5] с. Злокучен[6] и др. — все в Коларовградски окръг.

При разкопаването на могила № XXXIII в Плиска са били намерени натрошени съдове, украсени, както и тези от Нови пазар, било с вдълбани линии (обр. 2 — първа група), било с лъскави ивици (обр. 3 — втора група), разположени отвесно или пресичащи се под диагонал и образуващи ромбовидна мрежа. Освен сферовидните гърнета без дръжка тук се срещат и такива форми, които липсват в Нови пазар. В това отношение заслужава внимание един съд, подобен на стомна със силно сплеснато сферовидно туловище,[7] една амфора,[8] и един ибрик,[9] първите два украсени с широки хоризонтални бразди. Съдовете са намерени в насипа на могилата, струпани около една урна, пълна с пепел и горели човешки кости. Това единствено погребение, открито от Геза Фехер, показва, че погребалният обред тук е бил трупоизгаряне. В насипа са намерени и кости от животни.

В могила № XXXII са открити две погребения с трупополагане.[10] Скелетите са били ориентирани с глави на запад. Глинени съдове не са открити. Изглежда, че погребенията са доста късни. Във всеки случай те нямат нищо общо с новопазарския некропол.

Некрополът при Разделна се намира недалеч от изчезнало антично селище,[11] близо до което са открити и погребения от късноантичната епоха.[12]

На площ от около 1300 кв. м са установени 96 гроба, 82 от които редовно разкопани. Единствен погребален обред е трупоизгарянето. Костите са били поставяни най-често в урни. Само при пет гроба те са сложени направо в земята в малки ями. Урните с кости от своя страна в едни случаи са заровени също направо в земята, а в други — оградени с тухли или с каменни плочи, образуващи малки камери.[13] От всичко 82 гроба 51 са в урни направо в земята, 17 — в урни с тухлени камери и 9 — в урни с каменни камери (в една от каменните камери костите са поставени направо без урна). Камерните погребения са единични — във всяка камера има само по една урна. При четири от ямните гробове с урни е имало двойни погребения — намерени са по два съда с кости.

[1] Станчев — Иванов, цит. съч., стр. 11, 25.
[2] Пак там, стр. 25.
[3] Пак там, стр. 28.
[4] В. Антонова, Средновековни погребения от Коларовградско, сп. Археология, год. I, 1959, кн. 1—2, стр. 89—90 и обр. 70—73.
[5] Пак там, стр. 91—92, обр. 76—77.
[6] Пак там, обр. 78.
[7] Георгиева, цит. съч., стр. 25, обр. 20,3.
[8] Пак там, стр. 26, обр. 20, 21.
[9] Георгиева, цит. съч., стр. 25, обр. 20,1.
[10] Пак там, стр. 30, обр. 31 и стр. 31, обр. 32.
[11] Димитров, цит. съч., стр. 55.
[12] Пак там, стр. 55.
[13] Пак там, стр. 56.

Тухлите, от които са изградени камерите, са антични (с размери: 32×32×4 см). Д. Ил. Димитров, който разкопа некропола, предполага, че те са взети от близкото римско-византийско селище и употребени тук вторично.[1]

Урна, украсена с врязани успоредни линии, пълна с горели човешки кости, е намерена и при с. Сини вир, Коларовградски окръг.[2] Под урната е поставен листовиден връх от копие със силно изпъкнал ръб по надлъжната му ос.[3]

Отделни погребения чрез изгаряне и съдове от първата група са намерени у нас и в с. Върбовка при гр. Павликени (Северна България).[4] Там са разкрити или по-точно унищожени при землени работи около 50—60 глинени съдове славянски тип,[5] в които имало горели човешки кости.[6] В тях били намерени железни предмети и обеци. С изключение на една обеца,[7] нищо от тези находки не е запазено. Не се знае дали между керамиката не е имало съдове от втората група — с черно-лъскава украса на стените.

Аналогичен некропол е открит и в с. Букьовци, Врачански окръг (Северозападна България).[8] И тук, както във Върбовка, са намерени глинени гърнета, славянски тип, използувани за погребални урни.[9] Съдове от втората група не са открити. Некрополът в с. Букьовци е двуобреден — наред с погребенията с трупоизгаряне са открити, макар и в по-малък брой, и погребения с трупополагане.[10]

Славянска керамика с по-груба фактура ни е известна и от разкопките на Ж. Въжарова близо до село Попина.[11] Единични находки от двете групи керамика във фрагментиран вид ние познаваме и от други места в нашата страна. Повечето от тях са във фондовете или експозицията на музеите и не са обнародвани. Поради факта, че в Плиска и Преслав са провеждани повече разкопки, а също и поради безспорно славянския характер на тези селища, там тази керамика се среща масово.

Трябва да признаем, че по отношение на абсолютната хронология на този керамичен материал ние се намираме все още в областта на хипотезите. Керамиката, правена на по-усъвършенствувано грънчарско колело, най-често се отнася към IX—X в. или най-рано към VIII в., а по-грубата — към VI—VII в. Но сигурни опорни точки за такава датировка все още не съществуват. Засега възприетата хронология се основава или върху общи исторически съображения, някои от които на свой ред са недоказани, като например основаването на столиците Плиска и Преслав, преминаването към християнството и постепенното откъсване от езическите традиции, етническата принадлежност на паметниците и т. н., или върху сравнителен материал, който освен че също се нуждае от хронологично уточняване, има и този важен недостатък, че произхожда от твърде отдалечени от нашата страна географски области — главно от Южна Русия и Централна Европа. А точна хронология на археологическите паметници може да се установи само, ако изследванията се извършват най-напред в рамките на определена географска област. Само след като се проучат в археологическо отношение отделните области и райони, може да се премине към обобщение на резултатите, получени от тези проучвания. За съжаление у нас се е получавало обратното — преди да се проучи един паметник или една култура в тяхната естествена среда, са се правели далечни екскурзии, за да се търсят паралели,

2 *Нови пазар. Урна от първата група*
Novi Pazar. Urne du premier groupe

[1] Димитров, цит. съч., стр. 56.
[2] Антонова, цит. съч., стр. 88, обр. 66.
[3] Пак там, обр. 68.
[4] В. Миков, Старите славяни на юг от Дунава, сп. Исторически преглед, год. III, 1947, кн. 2, стр. 155.
[5] Кр. Миятев, Славянска керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана, София, 1948, обр. 41.
[6] В. Миков, цит. съч., стр. 155.
[7] Пак там, стр. 155, обр. 3.
[8] Кр. Миятев, цит. съч., стр. 36 и сл.
[9] Пак там, обр. 42, 1—2 и обр. 43, 3—4. Вж. също Ж. Въжарова, Славянският некропол в с. Букьовци, Врачанско, сп. Археология, год. I, 1959, кн. 1—2, обр. 4, 5 и 8.
[10] Ж. Въжарова, цит. съч., стр. 23.
[11] Ж. Въжарова, Раннеславянская керамика из села Попина, КСИИМК, 63, 1956, стр. 142 и сл.

основани на типологичната връзка на паметниците. Така в нашата археологическа наука са се промъкнали много чужди схеми, които са невалидни за страната ни, развиваща се при значително по-различни културни и социално-битови условия.

За да се види колко погрешни могат да бъдат общите схеми, приложени за частни случаи, ще посоча следния пример. Грубата керамика от Попина, намерена извън градището, се смята за по-ранна от тази, открита в градището, именно защото е груба.[1] В случая се изхожда от предпоставката, че формите се развиват от по-простото към по-сложното, от по-грубото към по-съвършеното. Но от тази обща тенденция в развитието има и много изключения. Например салтовската керамика представлява явен упадък по отношение на керамиката от т. нар. култура „поля погребении", с която очевидно тя има генетическа връзка.[2] Същото може да се каже и за славянската керамика, чиито корени поне у нас могат да се търсят в много по-съвършената керамика от латенската и особено от римската епоха.[3] Грубата, т. нар. славянска керамика в България съжителствува с керамиката, правена на грънчарско колело, и следователно, за да се реши въпросът, коя от двете е по-стара, трябва за всеки конкретен случай да се отчитат специфичните условия. Това е толкова по-наложително, че нито славяните, нито прабългарите могат да се считат за изобретатели на грънчарското колело на юг от Дунав. То е съществувало в Мизия и Тракия столетия наред преди тяхното заселване по тези места.

Да вземем за пример керамиката от Букьовци, която се използува за датирането на други находища, и да видим по какъв начин е датирана самата тя. Кр. Миятев, като изтъква, че засега славянската керамика не може да се датира точно, пише, че „само урните от некрополите при Върбовка и Букьовци могат да се отнесат приблизително към VIII в., и то единствено въз основа на езическия характер на погребенията"[4]. Колко несигурна е тази датировка, се вижда от факта, че езически погребения, от една страна и християнски, от друга, е имало, както е известно, и преди, и след VIII в. Славяните на Балканския полуостров отрано започват да приемат християнството,[5] а чрез него и византийската култура. Керамиката пък от Плиска и Преслав най-често се отнася към IX—X в., защото тогава се пада разцветът на тези центрове.[6]

Известна неустановеност се констатира и по въпроса за етническата принадлежност на ранносредновековната керамика у нас. Обикновено се приема, че съдовете, украсени с врязани прави и вълнообразни линии, са славянски, а тези с плитки лъскави ивици — прабългарски. Ако двата типа се срещат заедно, това означава, че паметникът принадлежи едновременно и на славяните, и на прабългарите или на славяно-българите, ако може да се употреби такъв израз за този несъществуващ етнически хибрид.

За да се реши правилно въпросът за етническата принадлежност на керамиката, налага се преди това да се отговори на въпросите, какъв е нейният произход и кои са нейните носители. Ако се опитаме да дадем отговор на първия въпрос, имайки пред вид т. нар. славянска керамика, ще бъдем доста затруднени. Причината за това затруднение произтича от факта, че славянската керамика, както и всяко друго по-усъвършенствувано производство, не се явява отведнъж в своя завършен вид, а е резултат на едно по-дълго развитие, съответствуващо на техническия прогрес и на настъпващите в обществото социално-икономически промени.

По въпроса за произхода на керамиката с прави успоредни и вълнообразни линии са изказвани досега най-различни предположения, които не е необходимо да излагам тук. Безспорен факт е обаче, че елементите на нейните форми и особено на украсата ѝ ние откриваме още в римската и даже в предримската керамика на Балкана. А това ще рече, че по отношение на произхода ѝ тази керамика не може да се счита за автентично славянска. А как стои въпросът с нейните носители? Тук, струва ми се, можем да стъпим на по-здрава почва. Многобройните находки не само в България, но и в други славянски и неславянски страни ясно сочат, че тази керамика се среща най-много там, гдето някога са живели славяните, които следователно са и нейните носители. И в този смисъл керамиката от първата група заслужено се нарича славянска. Това обаче още не означава, че с нея не са си служили и други неславянски народи, като авари, българи, маджари и много други племена, които по един или друг начин са поддържали връзки със славяните. В България през IX—X в. славянската керамика губи своята етническа определеност. Произвеждана и употребявана и от българи, и от славяни, тя е била общо

[1] Ж. Въжарова, Раннеславянская керамика ..., стр. 149.
[2] Н. Я. Мерперт, О генезисе сальтовской культуры, КСИИМК, XXXVI, 1951, стр. 14 и сл.
[3] Кр. Миятев, цит. съч., стр. 42—43.
[4] Пак там, стр. 37.
[5] Й. Иванов, Северна Македония, София, 1906, стр. 71—72.
[6] Кр. Миятев, цит. съч., стр. 37.

достояние на българския народ, който в своята цялост е имал една и съща материална и духовна култура. Да се приписва тази керамика само на славяните, значи да се изпуска пред вид, че керамичното производство в тази епоха на вече развито занаятчийство и търговски обмен е задоволявало нуждите на вътрешния пазар, до който са имали еднакво достъп и българи, и славяни. Следователно ние можем да направим извода, че от гледна точка на етническата принадлежност керамиката от първата група, която ние условно наричаме славянска, през IX—X в. е по същество българска.

А как стои въпросът с втората група, т. е. с керамиката с чернолъскава повърхност? Доскоро у нас я наричаха хазарска, а сега — салтовска, салтово-маяцка или прабългарска. Съдовете от тази група (втората група) имат наистина много общи черти със салтовската керамика, която освен във Верхне Салтов се среща още в Приазовието, Северен Кавказ и при долното течение на р. Кубан, а също и в Крим. Не може да има съмнение, че прабългарите, настанени някъде между Дон и Азовско море, са познавали този тип керамика. Познавали са я обаче и много други племена, живеещи в близко съседство с тях: хуни, хазари, алани, авари и много други. При това тази керамика е продължение на една много стара традиция. В Съветския съюз тя се явява като далечен отглас на керамиката, характерна за културата „Поля погребении“ и даже на културата от бронзовата епоха в Южна Русия. У нас тя е едно продължение на местната тракийска керамика. Възгледът, че керамиката от втората група е донесена в България от прабългарите,[1] си остава в най-добрия случай една работна хипотеза, която тепърва предстои да се докаже. Във всеки случай против тази теза говори не само фактът, че българите не са единствените, нито първите евентуални носители на тази традиция, но и обстоятелството, че в България, а също в Румъния,[2] Полша[3] и други страни от Централна и Източна Европа този тип керамика се явява в завършения си вид още в късноримската епоха. У нас тя ни е позната от разкопките в Лиляче, Никюп, Търново,[4] Абритус[5] Ятрус[6] и др. Обикновено керамиката от тези находища е по-доброкачествена от новопазарската, но съвсем очевидно е, че се касае до една и съща традиция, която има дълбоки корени в нашата страна. Съдове с механично излъскана повърхност откриваме още в епохата на енеолита, бронза и особено през латенската епоха, когато се оформят всички основни елементи на т. нар. сива тракийска керамика,

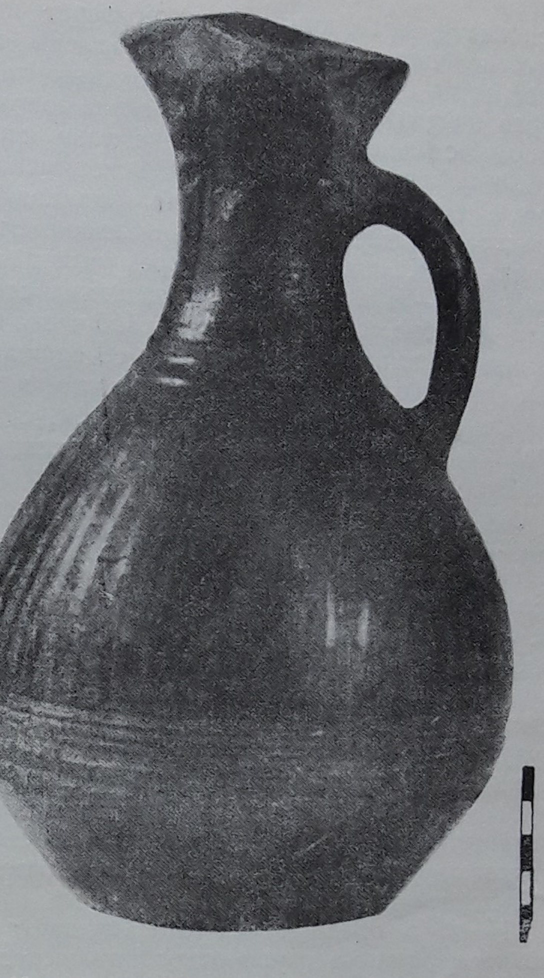

3 *Нови пазар. Стомна от втората група*
Novi Pazar. Cruche du second groupe

чието по-нататъшно развитие ние виждаме именно в чернолъскавата керамика от Нови пазар. В сивата тракийска керамика от епохата на късната античност се съдържат вече

[1] М. И. Артамонов, К вопросу об археологических памятниках славян и праболгар на Нижнем Дунае; вж. Ж. Въжарова, Славянобългарското селище край село Попина, Силистренско, София, 1956, стр. 7; Ст. Станчев, Керамиката от голямата могила, стр. 233; Станчев — Иванов, цит. съч., стр. 93—94; Станчев, Новый памятник, стр. 128; Д. Ил. Димитров, цит. съч, стр. 60.

[2] Срв. B. Mitrea şi N. Anghelescu, Săpaturile de salvare de la Independenţa. Materiale şi cercetări arheologice, VII, 1960, стр. 498, обр. 3, 3.

[3] В Полша такива съдове са намерени в Иголомия (срв. J. Wielowiejski, Przemiany gospodarczospolezne u ludnosci poludniowej polski w okresie poznolatenskim i rzymskim. Materialy strozytne, 1960, стр. 118, обр. 41.

[4] Станчев — Иванов, цит. съч., стр. 77—79.

[5] С. Георгиева, К вопросу о материальной культуре славян и праболгар на Нижнем Дунае. Изследвания на Марин С. Дринов, София, 1960, стр. 365.

[6] Според съобщения на Теофил Иванов, ръководител на разкопките в Разград. Материалите още не са обнародвани.

Народен археологически музей * Г.М.С. — Пловдив *

основните черти, които характеризират втората новопазарска група — закръглени туловища на съдовете, трилистни устия, сивочерен цвят и механически излъскана повърхност. Истинският прототип на тази керамична група се оформя през къснoримската епоха, когато старата местна традиция се кръстосва с твърде силното в Северна България римско влияние. Още през тази ранна епоха (IV—VI в. от н. е.) наред с тънкостенната и добре изпечена сива и сиво-черна керамика с излъскана повърхност се срещат и съдове с по-дебели стени и по-лошо изпечени, т. е. точно като новопазарските, с тая разлика, че цветът им е по-скоро сив, отколкото сиво черен.

Че тази керамика има своите предшественици на местна почва, се вижда и от някои находки в Румъния. Така в укрепеното селище Морещи в Трансилвания такава керамика е открита заедно с лъчисти фибули, произхождащи от пласта, датиран от първата половина на VI в.[1] Някои от съдовете, както и при голямата могила в Плиска, имат чучури.[2] Успоредно с чернолъскавата керамика тук също са намерени гърнета, украсени само с набраздявания.[3] Хоредт приписва селището на гепидите и смята, че е просъществувало докъм 568 г., когато се разпада гепидската държава.[4]

И така предшествениците на двете основни керамични групи от ранното средновековие в България — керамиката с успоредно набраздени линии и тази с чернолъскави ивици по матовата повърхност на стените — се срещат заедно като неразделен комплекс не само в Украйна, Приазовието, Северен Кавказ, Дон и Кубан, но и в България, Румъния, Унгария, Полша и даже в Западна Европа,[5] и то в една епоха, когато не е възможно да се говори за прабългари по тези места. Голямо значение за разрешаването на въпросите, свързани с ранносредновековната българска керамика, имат проучванията на румънските археолози. Така в Сату Ноу[6] и в Хистрия[7] в Добруджа са открити некрополи, които по нищо почти не се отличават от некропола при гара Разделна. И там, както в Разделна, са намерени глинени съдове[8] от двете групи, за които говорихме по-горе, а и погребалният обред — в камери[9] и урни — е съвсем еднакъв. Значението на този некропол, както и на некрополите в Хистрия,[10] Кастело при Кюстенджа и др. е огромно за изясняване на тази култура, защото всички тези обекти се намират в една и съща, твърде ограничена по пространство географска област, в която и историческите събития са тясно свързани едно с друго. Повечето румънски археолози са склонни да датират тези некрополи, и по специално керамиката в тях, към IX—X и даже XI в.[11] Но тази датировка не е сигурна. Ние отбелязахме по-горе, че чернолъскавата керамика винаги се среща заедно с керамиката, която наричаме славянска. При това както у нас, така и в други страни съществуват некрополи, в които се среща само славянският тип керамика, докато досега не е известен нито един некропол, в който керамичният материал да се отнася изключително към условно наречената от нас втора група, т. е. към сиво-черната керамика с украса от плитки лъскави ивици. Ако за момент се съгласим с дуалистичната тенденция, която като червена нишка пронизва проучванията, посветени на паметниците от времето на първата българска държава, и приемем, че керамиката от първата група принадлежи на славяните, а тази от втората група — на прабългарите, дошли от изток, то неминуемо ще възникне въпросът: прабългарите вечно и навсякъде ли са били смесени със славяните, къде е чистата, непримесена със славянски елементи прабългарска култура? Отсъствието на некрополи и поселения, в които да се среща само чернолъскавата керамика, е знаменателен факт. Той иде да покаже, че именно славяните са онези, които наследяват и доразвиват тази керамика, като продължават традицията на керамичното производство от къснoримската епоха. Напоследък се прави опит да се елиминира напълно славянският принос в оформянето на тези две основни керамични групи,

[1] K. Horedt, Die befestigte Ansiedlung von Moreşti und ihre frühgeschichtliche Bedeutung. Dacia, NS, I, 1957, стр. 303.

[2] Пак там, обр. 7, 8.

[3] Пак там, обр. 7, 4 и 6.

[4] Пак там, стр. 304.

[5] Вж. H. Delporte, La céramique d'Essalois des séries conservées au Musée de la Diana Extrait du Bulltin de la Diana, XXXV, № 6, Imrimerie Dumas, Saint Etienne, стр. 187—188, обр. 5 (881. 01. 141) и 6 (881. 01. 39).

[6] B. Mitrea, Săpaturile de la Satu Nou. Materiale şi cercetări arheologice, VI, 1959, стр. 579—590.

B. Mitrea, Santierul arheologic Satu Hou, necropola feudala timpurie, NR I. Materiale şi cercetări arheologice, VII, 1960, стр. 551 и сл.

[7] V. Zira, Cimitirul feudal timpuriu. Santierul arheologic Histria. Materiale şi cercetări arheologice, IV, 1957, стр. 69-—76.

[8] Пак там, обр. 3—5.

[9] Пак там, обр. 2.

[10] Пак там, стр. 75.

[11] Б. Митря, Некоторые данные о могильниках трупосожжениями из Сату Ноу (Добруджа). Материалы и исследования по археологии юго-запада, СССР и Румынской народной республики, Кишинев, 1960, стр. 293.

като чисто и просто и двете се приписват на прабългарите.[1] Това становище, застъпено от М. И. Артамонов, е възприето и от Ст. Станчев, който пише, че керамиката с врязани линии от некропола до Нови пазар не била славянска, а прабългарска.[2] Ако това действително е така, то неизбежно следва, че в Плиска, гдето се срещат същите керамични типове, не е имало славянска култура, а само прабългарска, нещо, което сериозно не може да се твърди, особено като се има пред вид, че далеч преди идването на прабългарите тук са живели славяни и издънки на местните тракийски племена, които, естествено, са имали своя култура и, разбира се, своя керамика, която не би могла да изчезне безследно.

При обнародването на материалите от новопазарския некропол аз изказах предположението, че некрополът може да се припише на някое от многобройните, т. нар. от римските историци сарматски племена, поддържащи най-тесни връзки с местното тракийско население, а като най-вероятна дата за некропола тогава посочих IV—V в. Това означаваше, че приемам, че керамиката от двете основни групи — славянската и чернолъскавата — намират близки паралели у нас още в керамичното производство на местните племена от късноримската епоха. И ако тази традиция се е запазила до много късно у нас (керамиката от първата и втората група се среща през цялото средновековие и даже през епохата на турското владичество, както показаха напоследък разкопките във Видин),[3] то е, защото тя има дълбоки корени в бита на старото население и защото това е традиция, която е подхранвала, а не е задушавала евентуалния принос на прабългарите в това отношение. Във всеки случай въпросът за абсолютната хронология на откритите досега ранносредновековни некрополи в България и Румъния с керамика от двете групи остава все още открит. Някои от тези некрополи, които сега у нас се датират от VIII в., а в Румъния от IX—XI, могат да се окажат и от значително по-ранна епоха. Във всеки случай изглежда, че всички не са от едно и също време. Погребенията с трупоизгаряне може би предхождат тези с трупополагане — първите едва ли могат да се датират по-късно от VI—VII в. Нещо повече, ние все още не изключваме възможността някои от тези некрополи да се отнесат и към още по-ранна епоха, както допуснахме и при обнародването на материалите от новопазарския некропол. В подкрепа на тази мисъл могат да се посочат не само късноантичните елементи в керамиката, които не могат да се появят от нищо през VIII в., а още по-малко през IX—XI в., но и съвсем определени факти, които въпреки че се пренебрегват, не могат да се отрекат. Имам пред вид обстоятелството, че доколкото в тези некрополи у нас и в Румъния са намирани досега точно датирани предмети, те са все от по-ранна епоха. Ето няколко примера. В некропола в Нови пазар бе намерена монета в ръката на покойника от гроб № 26. За да се елиминира като надежден материал за датиране, тя бе обявена за амулет.[4] В некропола при гара Разделна всички тухли, от които са направени една част от камерите, са късноантични. А знае се, че вторично употребените тухли са случайни и не могат да превъзхождат в количествено отношение редовните материали. При това наблизо има ранновизантийско, а не българско селище. Най-сетне, за да се ограничим само с тези примери, в един гроб от некропола в м. Кастело при Кюстенджа[5] е намерена глинена урна от втората група, пълна с човешки кости. Заедно с костите в урната са били намерени две монети от Константин I. Като се имат пред вид тези и други подобни факти, ясно е, че не може да се счита за решен нито въпросът за абсолютната хронология на керамиката от двата типа, нито този за нейната етническа принадлежност.

За да се решат тези въпроси, трябва да се работи упорито и без предубеждение, като нашите изводи се подчиняват на фактите, а не обратно.

[1] Вж. предговора към труда на Ж. Въжарова, Славянобългарското селище край с. Попина, стр. 7.

[2] Станчев — Иванов, цит. съч., стр. 62.

[3] Материалите не са обнародвани.

[4] Станчев — Иванов, цит. съч., стр. 25.

[5] По съобщение на Адриан Радулеску, сътрудник на Областния музей в Кюстенджа. Материалите не са обнародвани.

Археологически проучвания в Родопите през 1960 г.

Соня Георгиева

При Българската академия на науките е образувана комплексна експедиция за изучаване бита и миналото на помохамеданчените българи в Родопите. В тази експедиция влизат научни групи от Археологическия, Етнографския и Историческия институт и от институтите по български език, по музика и архитектура. Археологическият институт има за задача да издири и проучи веществените останки от миналото на българомохамеданското население.[1]

Проучванията през 1960 г. се проведоха на два етапа. През първия етап бяха издирени и набелязани обектите, а през втория етап се премина към сондажни разкопки на някои от тях.

През първия етап бяха посетени редица селища от Благоевградски и Смолянски окръг: Дъбница, Дебрен, Долен, Сатовча, Плетена, Барутин, Доспат, Беден, Брезе, гр. Смолян, гр. Златоград, Пресека, Добромирци, Загражден, Старцево, Богутево, Хвойна и др. В училищата на много от посетените села има музейни сбирки, някои от които съдържат ценни археологически материали — надгробни камъни, глинени съдове и накитни предмети, — намирани главно при случайни разкопавания на стари гробища. Накитните предмети — гривни, пръстени и обеци — са еднакви с накитните предмети от вътрешността на страната от съответната епоха, което показва, че населението от Родопската област в културно отношение е образувало едно цяло с българския народ от останалата част на страната ни през различните исторически епохи. Така например в училищната сбирка на с. Сатовча се пази бронзова халка от обеца, завършваща с извит като буквата S край, който е характерен за обеците на славяните още от периода на заселването им на Балканския п-в (обр. 1, *1*). От стари гробища при селата Плетена, Слащен и Фърговo произлизат бронзови и медни гривни, които по форма и украса приличат на гривните от некропола при Ловеч[2] и от други средновековни некрополи у нас (обр. 1, *2—6*).[3] В средновековен некропол при с. Хвойна, голяма част от който е бил разрушен при прокарването на път, са намерени накитни предмети, които също така са общи с накитите, които произлизат от средновековни некрополи

1 *Средновековни накити от музея в с. Сатовча, Гоцеделчевско*
Parures médiévales du musée de Satovča, rég. de Goce Delčev

[1] През 1960 г. в археологическото проучване на Родопите взеха участие Ст. Михайлов, ст. н. сътрудник в Археологическия институт при БАН, ръководител на експедицията, Соня Георгиева, мл. научен сътрудник в Археологическия институт, Атанас Райчев, уредник в Централния Родопски музей в Смолян, Екатерина Манова, археолог-историк в Археологическия музей в София, и Христо Джамбов, директор на Археологическия музей в Пловдив. Резултатите от проучванията са дело на усилията на целия колектив. Особено много експедицията дължи на др. Ат. Райчев, който ни посочи голяма част от посочените и проучените обекти.

[2] С. Георгиева и Р. Пешева, Средновековен български некропол край град Ловеч и накитите, намерени в него, ИАИ, XX, 1955, стр. 534—541.

[3] Срв. С. Георгиева, Българските средновековни накити сп. Археология, III, 1961, стр. 4 и сл

в Северна и Южна България. Това са стъклени гривни, гривни от четворно увита тел, гривни с разширяващи се краища и гривни, чиито краища наподобяват змийски глави (обр. 2). Намерени са били две късчета от гривни, направени от тънки пластинки, украсени с врязани линии и кръгчета, които по вид и техника са съвършено еднакви с ловешките (обр. 2, *1* и *2*).[1] Пръстените също така принадлежат на видове, разпространени в България и в другите славянски страни през средновековието (обр. 3).

Освен с материалите в музейните сбирки ние се запознахме с намиращите се останки от селища, крепости, некрополи и църкви. На много места констатирахме извънредно интересния и важен факт, че близо до сегашните села, населени с българомохамедани, се намират следи от стари селища, основи на разрушени църкви и изоставени християнски гробища. Старите селища са съществували до помохамеданчването на населението, когато за да се заличи по-лесно споменът за миналото, те са били разрушавани и новото село е било образувано обикновено недалеч от старото. Почти навсякъде е останал и до днес споменът за разрушената църква, чието място носи и сега названието „Черквата", „Чорквата", „Клисето" и др. Старите изоставени християнски гробища сега се наричат „Каурско гробе". На някои от тези обекти направихме сондажни разкопки, които дадоха ценни данни за миналото на родопското население. Тук накратко ще изложим някои от тези данни.

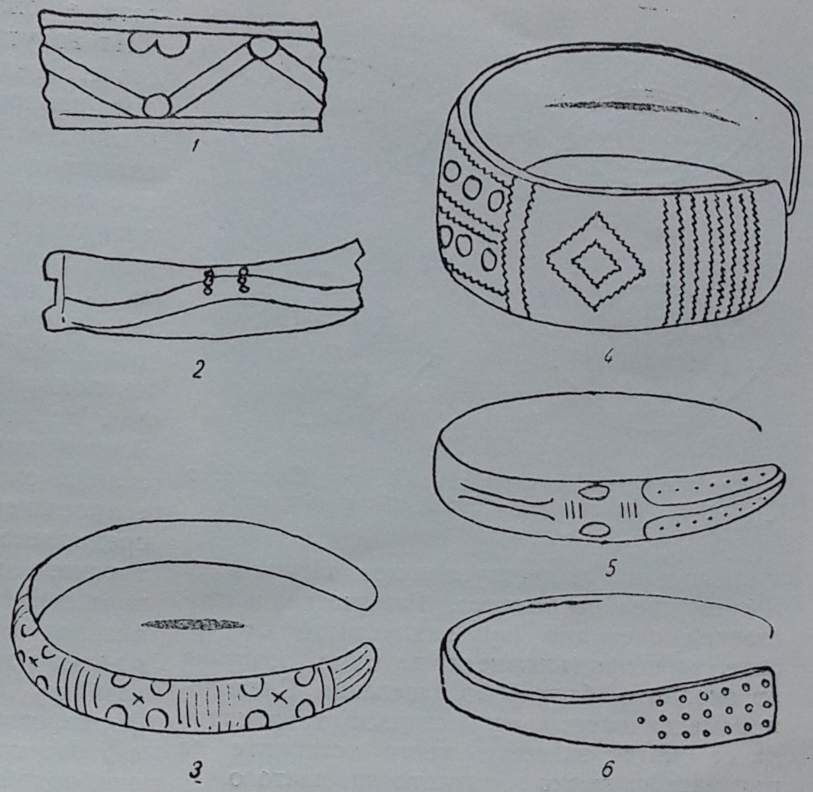

2 *Средновековни гривни от с. Хвойна, Смолянско*
Bracelets médiévaux de Hvoina, rég. de Smolen

На около 10 км от гр. Гоце Делчев между селата Дъбница и Дебрен, първото от които е заселено с турци, а второто — с българомохамедани, се намират останките на крепост, които са известни на местното население под името „Св. Арахангел" и се почитат като свято място. Крепостта се е издигала на една височина, сега обрасла с гъста дъбова гора. На много места са запазени значителни части от крепостната стена, която е изградена от ломени камъни с бял хоросан. На североизток има издадена четвъртита кула, чиито основи са добре запазени.

В северната част на височината се намира неголямо равно плато, гдето е запазено правоъгълно засводено помещение. В единия му ъгъл има малко изворче-аязмо. Това помещение, което вероятно не е било строено за църква, сега се почита еднакво от християни и от мохамедани. Тук те палят свещи и връзват конци на специално поставени железни поставки с кръстчета. Според разкази на местни хора в това влажно помещение болни нощуват и пият вода от аязмото.

На самия връх на височината се намират основи на разрушена църква, която е била строена от местни ломени камъни с бял хоросан. Тя е еднокорабна, без притвор, с полукръгла абсида. Нямаше никакви други находки освен една нова монета от един лев и следи от горели свещи. Това показва, че развалините на тази църква се посещават и почитат от околното население. На платото, източно от аязмото, направихме няколко сондажа, за да проверим културния пласт. Той беше съвършено беден откъм находки. Намерени бяха фрагменти от праисторическа, антична керамика, половинка от глинена лампичка от римската епоха и няколко късчета от средновековна „сграфито" керамика заедно с корубеста византийска монета от XII—XIII в. (обр. 4). Тези находки показват, че тук е имало живот още през праисторическо време,

[1] С. Георгиева и Р. Пешева, цит. съч., стр. 529, обр. 13, 16 и 17.

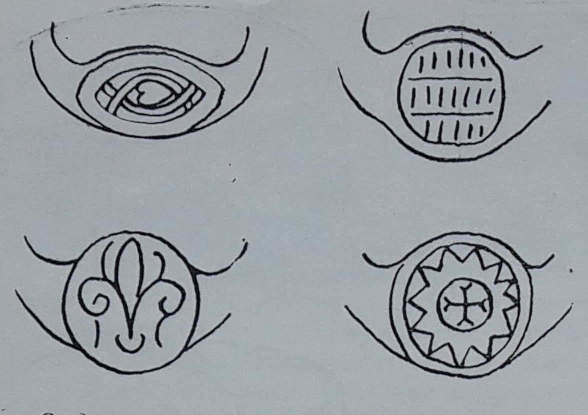

3 *Средновековни пръстени от с. Хвойна, Смолянско*
Bagues médiévales de Hvoina, rég. de Smolen

а крепостта е съществувала през античността и през средновековието. Разрушена и изоставена очевидно при нахлуването на турците, тя е продължавала да бъде почитана от околното българско население. След помохамеданчването му останала традицията да се смятат за свети места останките на църквата на върха и аязмото на платото.

Сондажни проучвания направихме и на останките на една църква до българомохамеданското село Дебрен, която местното население знае като „Манастирят св. Георги".[1] Тя е била едноабсидна базилика със значителни размери: 23 м дълга и 14 м широка. Поради ограниченото време, с което разполагахме, не можахме да разчистим напълно църквата и да установим точния ѝ план. Намерени бяха мраморни късове от елипсовидни колони, кемпферови капители със същото сечение, профилирани корнизи и олтарни плочи (обр. 5). Това показва, че църквата е била богато украсена. Капителите имат волути и са украсени с релефни кръстове. На един от тях са представени релефно под раменете на вписан кръст гръцките букви A и Ω, които в християнската символика означават Христос. Кемпферовите капители със своята форма и украса могат да бъдат датирани в V—VII в. от н. е. Църквата се намира в доста широка падина в гънките на Родопите, твърде удобна за селище. На склона над църквата личаха каменни гробници, градени от големи плочи, някои покрити хоризонтално, а други с двускатен покрив. Недалеч се забелязват следи от крепост. Всичко това говори за съществуването на селище около църквата. Навярно тази църква е просъществувала през цялото българско средновековие и през първите векове на турското владичество в нашите земи. За това свидетелствува фактът, че към северния зид на църквата е било пристроено в по-късно време минаре. Запазена е само долната му част, която има почти квадратна форма отвън и кръгла отвътре. В средата на това кръгло помещение се издига зидария, подобна на масивна колона, около която се е извивало каменно стълбище (обр. 6). От стълбището сега са запазени следите на няколко стъпала. Минарето е било градено от дребни ломени камъни с бял ронлив хоросан, докато хоросанът на зидовете на църквата е с примес от счукани тухли. Това показва, че след помохамеданчването за известно време църквата е била обърната в джамия. След това обаче тя е била разрушена заедно с минарето по неизвестни причини. Сега е останал само споменът, че тук е имало някога манастир „Св. Георги". В близкото село Дебрен в две от чешмите са вградени елипсовидни колони от тази църква (обр. 7).

През втория етап на изследванията през 1960 г. бяха предприети по-продължителни, макар и сондажни проучвания в с. Беден и при гр. Златоград. Освен това изследвахме м. „Езерово" до Смолян, гдето по думите на стари местни хора се е намирало старо селище. Църквата се е казвала „Св. Петка". Сега са запазени само основите ѝ. Била е малка, еднокорабна постройка, градена от дребни, ломени камъни, споени с кал. Всред основите на старата църква е издигнато ново параклисче. От старото селище не са запазени никакви следи. Според предание, запазено у населението, площадът с дюкяните на старото селище е бил в м. „Дюкянето". Като имаме пред вид, че в Смолян до неот-

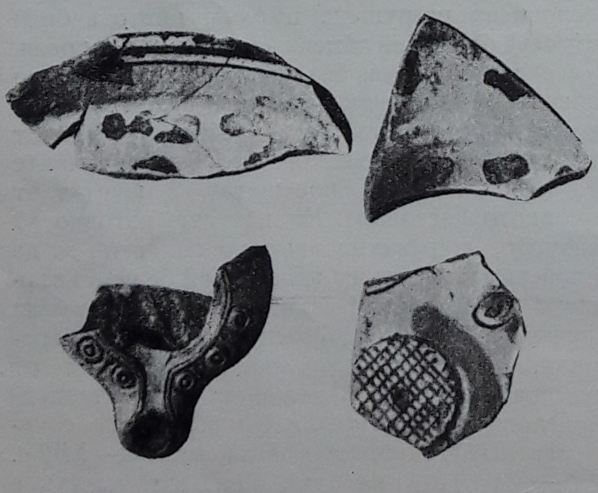

4 *Антична глинена лампа и средновековна керамика от крепостта при с. Дъбница, Гоцеделчевско*
Lampe antique d'argile et céramique du Moyen Age de la citadelle près de Dâbnica, reg. de Goce Delčev

[1] Тази църква ни бе посочена от Л. Димитров, учител по история в гр. Гоце Делчев.

давна са живели предимно българомохамедани, може да се заключи, че изчезването на старото българско селище и разрушаването на църквата е станало по време на помохамеданчването на този край. Старите християнски гробища се намират наблизо в м. „Падалото".

В с. Беден, Девинско, при построяването на сграда за читалище през 1959 г. всред селото са били открити погребения със средновековни накити-гривни, обеци и пръстени, които са били предадени на Централния родопски музей в Смолян. Гробовете са били ориентирани изток—запад, оградени с плочи, а някои от тях покрити и отгоре с плочи. При един от тях е бил намерен надгробен камък с вдълбан кръст. Наличието на средновековен християнски некропол и названията на двете височини северно от селото „Малката чорква" и „Голямата чорква" свидетелствуват, че преди помохамеданчването тук е имало значително селище. Действително северозападно от селото, недалеч от двете „чоркви", се намира м. „Брезово", гдето при оране излизат камъни, тухли и фрагменти от глинени съдове. Имало е кладенец, който бил запълнен. Съществува предание у местните жители, че в тази местност е било старото село, което се е казвало Брезово. Разрушаването и обезлюдяването му се свързва с помохамеданчването. Част от останалите живи и приели исляма жители се заселили в сегашното село Беден, а друга — в съседното село Брезе. В последното и досега се пази спомен, че първите заселници на Брезе са дошли от старото Брезово, като са предали името на предишното си село на новото. Името на село Беден с най-голяма сигурност трябва да се свърже със споменатото от византийския император Кантакузин название на крепост в Родопите — Бяднос (*Μπεαδνος*). Тогава така се е наричала по всяка вероятност намиращата се на няколко км северно от селото крепост, чиито останки са доста значителни днес. Ние смятаме, че новообразуваното село Беден взело името на разрушената още при нахлуването на турците крепост, споменът за която бил жив всред местното население. За тази крепост има предание, че при завладяването на Родопите от турците смели българи начело с Гордю войвода се сражавали в нея с турските пълчища, предвождани от Ибрахим паша.

При сондажите, които направихме на „Голямата чорква" и „Малката чорква", установихме, че там е имало градежи от ломени камъни без хоросанена спойка; те обаче са напълно разрушени. Местата дълго време били използувани за хармани, поради което са били заравнявани и камъните изхвърляни. Открити бяха и два гроба — единият, покрит с три каменни плочи, съдържаше детски скелет, другият гроб е бил разрушен при случайни изкопни работи. Гробищата на старото село са се простирали на мястото на сегашното село Беден. Те са заемали значителна площ по стръмния склон, на който се намира селото. Долната част на склона

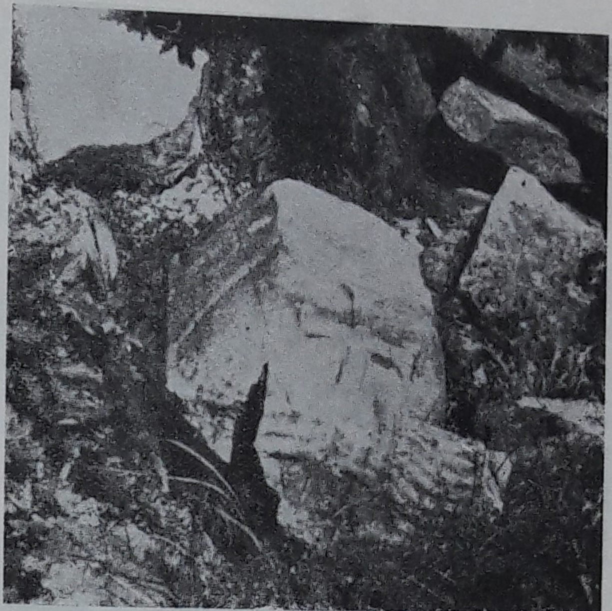

5 *Капител от църквата при с. Дебрен, Гоцеделчевско*
Chapitau de l'église près de Debren, rég. de Goce Delčev

6 *Част от минарето до църквата при с. Дебрен*
Une partie du minaret près de l'église de Debren.

7 Вградени архитектурни части в една от чешмите в с. Дебрен, които произхождат от църквата при същото село • Ornements architecturaux encastrés dans une des fontaines de Debren et provenant de l'église de ce même village

и сега се нарича „Каурско гробе." Непосредствено до нея започват мохамеданските гробища на днешното село. Откритите преди нашето идване гробове се намираха в най-горната част на некропола. Там са били намерени бронзови и медни гривни, обеци и пръстени, каквито се срещат в средновековните некрополи в останалата част на страната—вити телени гривни, гривни с отворени разширяващи се краища, гривни с краища, имитиращи змийски глави. Оттам произлизат чифт медни позлатени обеци, подобни на които често се срещат в нашите средновековни некрополи (обр. 8). Некрополът се е простирал постепенно надолу по склона на селото. Ние направихме няколко сондажа в средната и най-долна част на некропола. В средната част бяха разкопани пет погребения, три от които бяха оградени с камъни. В едно от погребенията от двете страни на главата имаше по една медна посребрена обеца с голяма халка и двойноконусовидна украса. В друго погребение бяха намерени подобни обеци. Тези обеци принадлежат също така към накитите от епохата преди турското робство.

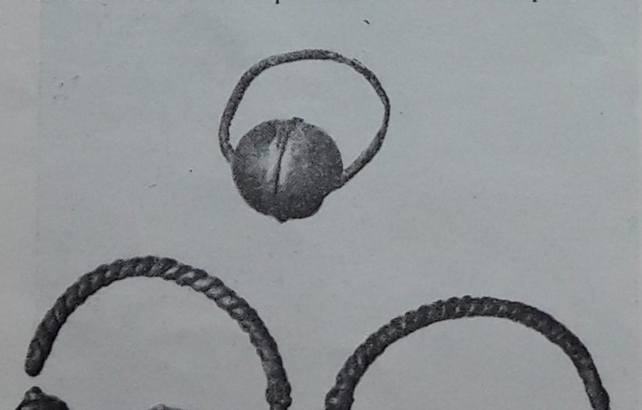

8 Средновековни накити от с. Беден Parures médiévales de Beden

В най-долния край на некропола, гдето заварихме голям изкоп за селска фурна, са били разкрити десетина погребения, при някои от които е имало накитни предмети. От тях ни предадоха една обеца с прикрепени на верижки плоски петоъгълни висулки (обр. 9). Този вид обеци са били употребявани често през епохата на турското робство в България. В разкопаните от нас два гроба в този изкоп н мерихме бронзов пръстен с елипсовидна, украсена с врязани линии плочка заедно с дубровнишка монета от XVII в. Следователно тази част на некропола, която местното население нарича „Каурско гробе", е най-късната част от християнския некропол. Съвсем близо до него започват мохамеданските гробища на новото село. Фактът, че непосредствено д християнските гробове от XVII в. започват мохамедански гробища, е от извънредно голямо значение за решаването на въпроса за етническата принадлежност на тукашното мохамеданско население. Ясно е, че през XVII в. българското християнско население е било помохамеданчено и с това се обяснява връзката между християнските и мохамеданските погребения, които принадлежат на едно и също българско население. Общността на накитите със средновековните български накити също потвърждава, че това население е било българско.

Източно от Златоград между турските села Пресека и Добромирци се намират развалините на няколко църкви. На около 500 м западно от с. Пресека разчистихме останките на еднокорабна църква, градена от ломени и речни камъни с бял хоросан. В насипа във и около църквата имаше голям брой силно натрошени керамични фрагменти от късната античност чак до турското владичество. Извънредно важен и интересен е фактът, че между тази керамика имаше фрагменти от т. нар. средновековна славянска керамика — гърнета без дръжки с извито навън устие и украсени с врязани прави успоредни линии (обр. 10). Върху един от тези фрагменти личи характерната за този тип керамика украса —

от ямички. Друг интересен факт при тази църква е обстоятелството, че тя се намира непосредствено до стари мохамедански гробища, които вече не се използуват. Тези данни свидетелствуват, че църквата е съществувала през един продължителен период, като след нейното разрушаване помохамеданчените българи са продължили да погребват в непосредствено съседство с църквата. До неотдавна е имало стари хора в селото, които по наследство са имали задължение на определени християнски празници да палят свещи при развалините на църквата. Също така доскоро в това село е имало голяма група българомохамедани, част от които са се изселили, а друга част се смесили чрез женитби с турското население на селото.

9 *Средновековни накити от с. Беден* ● *Parures médiévales de Beden*

Между селата Пресека и Добромирци се намират значителни останки от църква, която околното население знае под името „Ени клисе“. Дерето на изток от църквата покрай реката Върбица е известно под името Клисе дере. В това дере според местно предание е станало голямо клане при помохамеданчването. Стените на църквата са запазени на значителна височина, особено северната, която на места стърчи повече от 2 м над земята. Там е запазена и част от отвор за прозорец (обр. 11). Църквата е градена от ломени и речни камъни, споени с бял хоросан. Тя е с три полукръгли абсиди и с притвор. Подът е бил покрит с тухли, които са запазени само покрай зидовете. От престола на църквата се намери кръгла колона от пясъчник, която бе съборена в трап, направен от иманяри.

На стотина метра югозападно от Ени клисе, по посока към дерето личат основите на още една църква. Местни стари хора разказват, че недалеч от развалините на двете църкви в м. „Чорбаджилар“ в старо време е имало голям град, който се е наричал Севастополис — градът на управителя. Старото име на близкото село Добромирци е било Емирлер (селището) на емирите, т. е. на управителите. Не е изключено да има приемственост в тези названия — Севастополис,

10 *Средновековна славянска керамика от с. Пресека, Златоградско* ● *Céramique slave médiévale de Preseka, rég. de Zlatograd*

Чорбаджилар и Емирлер. На около 10 км северозападно от тази местност се издига върхът Папаз тепе с останки от крепост и църква. Всичко това показва, че в миналото тук е имало голямо селище.

11 *Част от зидовете на църквата при с. Добромирци, Златоградско* ● *Partie des murs de l'église de Dobromirci, rég. de Zlatograd*

Археологическото изследване на Родопите през 1960 г. ни дава основание да направим следните все още предварителни изводи: намираните при случайни изкопи и разкритите при археологическите сондажи средновековни гробища, църкви и други находки свидетелствуват, че по тези места са живели българи християни. Разрушаването на църквите и на самите селища е станало при помохамеданчването на населението, част от което е било избито, друга част забягнало, а тези, които са оставали, като приемали мохамеданството, се заселвали наблизо до разрушеното старо село. Като свидетели на тези събития са останали названията „Черквата", „Чорквата", „Клисе" „Клисе дере", „Папазтепе", „Каурско гробе", а също така останките на старите селища, църкви и некрополи. Все още се пазят всред местното население имената на много християнски светиместа, като св. Арахангел, св. Елена, св. Илия, св. Петка, св. Георги, св. Костадин и др. и преданията за самото помохамеданчване.

Връзката между старото българско население и помохамеданчените българи се вижда и от факта, че на много места старите мохамедански гробища се намират близо до развалини на църкви или са продължение на стари християнски гробища.

Направените досега археологически изследвания в Родопите, макар и още да са твърде ограничени, показват, че археологията може да направи съществен принос не само за изучаване на материалната култура на родопското население в миналото, но и за изясняването на българския му произход.

Сюжетът „погребално угощение" върху паметници от Одесос

Горана Тончева

Във Варненския археологически музей се пазят голям брой скулптурни паметници. Всред тях видно място заемат надгробните плочи, върху които са изобразени мъж, пред който се намира масичка с храна, седяща срещу него жена, а под тях деца или роби. Те са известни под името „погребално угощение" (coena funebris). Надгробни паметници с подобен сюжет са били открити и продължават да се откриват не само у нас, а и в античните градове, разположени главно около Средиземноморския басейн. Покрай другите въпроси, които се повдигат при изучаването на паметниците с „coena funebris", от голямо значение е въпросът, какво точно представят те, каква е била главната идея, която майсторът скулптор е вложил в изображенията.

Във връзка с този въпрос досега са изказани много мнения. Едно от най-старите е, че „погребалното угощение" представя само обикновено семейно угощение, което няма погребален характер.[1] Според друго мнение, чийто най-ярък привърженик е M. Stefani,[2] „погребалното угощение" изобразява материалната награда на праведните, която се дава след смъртта им на Олимп или на Острова на блажените. Най-пълно и подробно тълкуване на идеята, вложена в релефите с изображение на „погребално угощение", е дал Al. Dumont.[3] Той смята, че тези паметници са надгробни, и ги свързва с „νεκύσια" — помените, панихидите, по време на които близките на умрелите им поднасяли дарове и храна. Fritze[4] оспорва това предположение, като изтъква, че ясно проявеното хероизиране в тези релефи не може да даде основание да се смята, че сцената представя едно обичайно угощение по време на помените. Potier[5] видоизменя мнението, в смисъл че „погребалното угощение" представя в същност угощение не на умрелия, а на божеството, в което се е превърнал той. Gr. Tocilescu[6] се присъединява към неговото мнение, като дава една по-широка трактовка на въпроса. Според него надгробните релефи с изображение на „погребално

[1] L. Friedlaender, De operibus anagliphis in monumentis sepulcralibus, Regiomonti—Prussorum, 1846.

[2] M. Stefani, Mémoires de l'Académie de Saint-Petersburg, VIII, 1855.

[3] Al. Dumont, Sur un bas-relief funèbre du cabinet de M. Brunet de Presle, DH, Melanges. . . 69 и сл.

[4] H. von Fritze, Zu den griechischen Totenmahlreliefs, AM, XXI, 1896, стр. 348.

[5] E. Potier, Fouilles dans le nécropole de Myrina, BCH, X, 1886, стр. 437.

[6] Gr. Tocilescu, Monumente epigrafice și sculpturale, I, стр. 431.

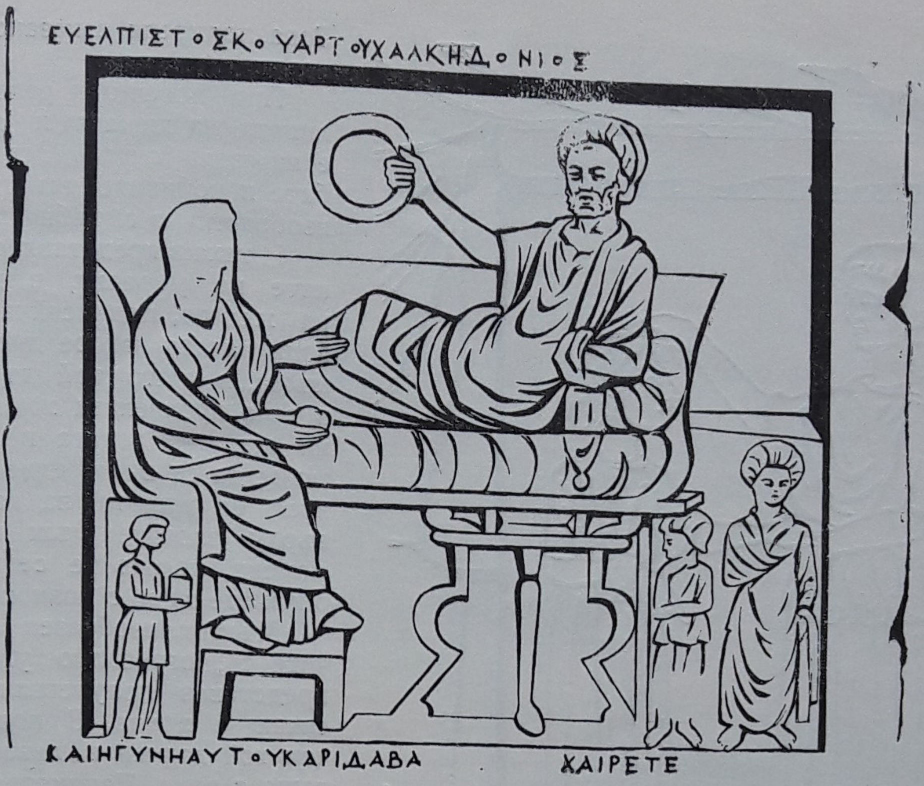

1 *Надгробна плоча на Евелпист Халкедониеца*
Pierre tombale d'Evelpist de Chalcédoin

угощение" и на бога-конник са произлезли от вотивните релефи, които се поставяли в светилищата на героите и божествата Хадес, Асклепий, Диоскурите и др., чийто култ е бил свързан с култа на мъртвите. Според него основната идея и при двата вида релефи е една и съща — да се даде угощение на бога или на обоготворения покойник.

Тук ще се опитаме да дадем ново тълкуване на сюжета „погребално угощение" въз основа на паметници от Одесос.

При разглеждането на паметниците прави впечатление, че всички лица — мъжът, жената, децата и робите — не са самостоятелни фигури, а са свързани помежду си в една обща композиция. Мъжът е централната фигура, около която са групирани другите. В повечето случаи той е представен обърнат напред, със замислен и замечтан поглед. Макар и да участвува в сцената, той е най-изолираната, самостоятелна фигура. В представянето не само на умрелия, но и на неговите близки може да се види една сцена на сбогуване, на прощаване. Жената е обърната към мъжа, с леко наклонена към него глава. Чертите на лицето ѝ изразяват скръб. В повечето случаи тя е представена в скръбна поза. С протегната дясна ръка тя подава на мъжа си ябълка. В това движение според нас е изразена връзката, близостта между жената и мъжа. Тази връзка, това чувство на приятелство са най-ясно показани при надгробния паметник на Евелпист Халкедониецът и неговата жена Каридаба[1] (обр. 1). При този релеф жената е поставила леко и нежно лявата си ръка върху десния крак на мъжа, а с дясната си ръка му поднася неясен предмет, може би ябълка. В нейната леко наклонена фигура и в повдигнатото стъпало на левия ѝ крак се чувствува насочване към фигурата на мъжа. Тя е умряла по-късно от мъжа, както показва по-късно издълбаният надпис, който съдържа нейното име, и затова може би раздялата, сбогуването между нея и мъжа ѝ е изразена по-ясно. Надгробният паметник на един жрец на великия бог и евпозиарх и на жена му Партения, дъщеря на Апела, представлява за нас голям интерес. Върху този релеф отстрани на стола на жената са изобразени фигурите на още две жени (обр. 2). И двете са прави, обърнати в профил една към друга. Първата, до рамката на плочата, е представена в по-големи размери и е вероятно по-възрастната. Тя е поставила леко дясната си ръка върху главата на по-младата, в което може да се види една ласка,

[1] G. Michailov, Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, vol. I, София, 1956, № 188, стр. 108—109.

2 *Надгробна плоча на Проматион и Апатурий*
Pierre tombale de Promation et d'Apaturius

едно погалване. По-младата пък докосва нежно с дясната си ръка дясната ръка на повъзрастната. Облеклото на двете жени показва, че те не са робини. Надписът върху плочата съобщава, че освен мъжа е умряла и жената. Всичко това ни дава основание да предполагаме, че тук е представена умрялата в момента, когато се сбогува, прощава със своята дъшеря. Тази второстепенна сцена подсилва идеята за прощаването, изразена в главната сцена.

Върху нашите релефи мъжът е изобразен да държи венец в дясната си, протегната високо ръка. Участниците и в обикновените угощения са се изобразявали с венци, но в повечето случаи венците се намират на главите им, за да могат свободно да се хранят. При изображенията с „coena funebris“ мъжът също се храни, но скулпторът го е изобразил с вдигната дясна ръка и с венец в нея, може би за да изрази жеста за сбогуване, за прощаване. Това е действие, което не може да продължава дълго. Това подкрепя изказаното по-горе предположение.

При повечето релефи върху лицата на жената и децата ясно е изразена скръб. Освен това робите и робините твърде често са изобразени в скръбна поза.

И така в представянето на близките на умрелия, в движението на жената, поднасяйки ябълка, в издигнатата нагоре дясна ръка на мъжа, в която той държи венец, в ясно проявената скръб в лицата на жената, децата и робите им може да се види един момент от края на живота на изобразените върху плочите мъж и жена — момент, когато те се прощават с близките си и с този свят.

Мъжът, изобразен върху плочите с „погребално угощение“, е представен полулегнал пред масичка с храна. В повечето случаи той държи в лявата си ръка чаша с вино. Понякога той посяга към храната върху масичката. В това може да се види едно прощално ядене, което умрелият приема за последен път в присъствието на своите близки. Освен това, нахранвайки се, той се е подготвял за дългото си пътуване към другия свят.

Идеята за прощаването на умрелия с неговите близки е съвсем ясно изразена при живописта върху Казанлъшката гробница. Тя се датира от края на IV или началото на III в. пр. н. е. и е най-старият паметник в България, върху който е изобразено „погребално угощение“[1]. Там е представено прощаването на умрелия тракийски вожд с жена му и неговите приближени. За такова едно тълкуване ни дават основание поставените една в друга дясна и лява ръка на мъжа и жената, а също така и позата и скръбното изражение на лицето на жената.

При друг паметник от Одесос, който не изобразява „погребално угощение“, идеята за прощаването е изразена съвсем ясно. Това е надгробният паметник на Артемидор, син на Нумений.[2] Върху него умрелият е представен прав и хванал поводите на коня,

[1] В. Миков, Античната гробница при Казанлък, София, 1954; вж. също И. Венедиков, Кой е погребан в Казанлъшката гробница, в. Народна култура, год. IV, бр. 10, стр. 6, София, 5. III. 1960 г.
[2] Michailov, цит. съч., № 160; стр. 100.

като че ли се готви да се качи на него и да отпътува. Надписът дава сведението, че той е бил нов херой и химнод. Пред него се намира робът му. В лявата си ръка той държи дълго копие, а с другата, издигната нагоре, маха за сбогом. Тук идеята е съвсем ясна: умрелият, вече хероизиран, е представен в момента, когато тръгва на път и с него се прощава робът му.

Обикновено прощаването с умрелия е ставало по време на неговото погребение. Обаче трудно би могло да се каже, че „coena funebris“ представя угощението след погребението на умрелия. Тази сцена не може да се свърже изцяло и с угощенията, които са се устройвали по време на помените в чест на умрелите. Според нас майсторът скулптор е изобразил една абстрактна сцена, един момент, когато умрелият, угощавайки се, се прощава с този свят и със своите близки.

Освен идеята за прощаването, която според нас е основната, майсторът скулптор е вложил още една идея. Това, което прави впечатление при изобразяването на мъжа, е, че той е представен в по-големи размери, отколкото другите фигури. Лицето му е гладко, изражението спокойно, погледът му замечтан. Само той яде, докато другите му подават храна. Съвсем ясно е, че мъжът и по размери, и по композиция е централната фигура. Всичко това дава основание да предполагаме, че той е хероизиран. В подкрепа на нашето предположение се явяват и някои надписи, в които умрелият е наречен *νέος ἥρως*. При нашите релефи липсват алтарът, адорантите, змията и дървото, които са явните белези за една хероизация. При тях обаче понякога се изобразява конят или конската глава, които са във връзка с хероизирането на умрелия.[1] Появяването на коня върху релефите с „погребално угощение“ може да се обясни и с това, че той е бил доведен, за да може господарят да се прости със своето любимо животно. В древността се е смятало, че умрелият след смъртта си се обръща в *ἥρως*. Имало е обичай хероите и божествата на подземния свят Хадес, Асклепий, Херакъл, Диоскурите и Херос да се почитат, като им се е поднасяла маса с ядене. Смисълът на поднасяне трапеза (lectisternium)[2] е бил този, след като божеството се задоволи с ядене да покровителствува живите. Понеже се е смятало, че умрелите след смъртта си се превръщат в *ἥρωες*, то и на тях, както и на божествата са се поднасяли плодове, хляб и вино. Във връзка с този въпрос за нас представлява интерес надгробният паметник на Аристокъл, син на Хелен, който произхожда от Одесос.[3] Върху него е изобразен умрелият, хероизиран като бог-конник. Отстрани на алтара е представена жена, облечена в двойно препасан хитон, която в дясната си ръка държи панерче с плодове, а в лявата — чаша.

3 *Част от надгробната плоча на Партения и мъжа ѝ*
Fragment de la pierre tombale de Partenia et de son mari

[1] P. Gardner, A sepulchral Relief from Tarentum, JHS, V, 1884, стр. 114.
[2] Wackermann, Das lectisternium. Hanauer. Gymn. Progr., 1888.
[3] К. Шкорпил, Опис на старините от Черноморската област, II, 1927, стр. 3, обр. 3.

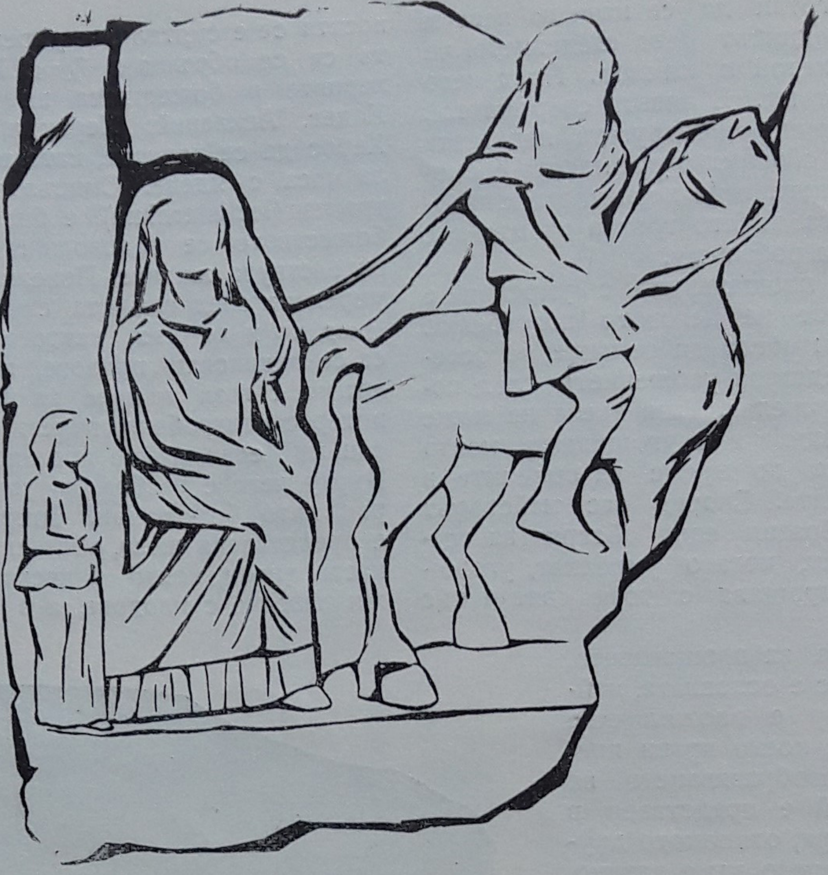

4 *Надгробна плоча с изображение на седнала жена и конник*
Pierre tombale avec figures de femme assise et de cavalier

Този релеф показва, че идеята за поднасянето на храна на хероизирания умрял не е изразена само при „coena funebris". Издигнатата в benedictio latina дясна ръка на умрелия ясно показва, че той вече притежава силата да покровителствува. Ние вече дадохме едно тълкуване на венеца, който мъжът държи в повечето случаи. Той обаче може да се приеме и като религиозен символ на безсмъртието, на божествената и покровителствуваща сила на хероизирания. Плодът нар, а при нашите релефи ябълката, се схваща освен като храна, характерна за умрелите, но и като символ за бъдещия задгробен живот на хероизирания мъртвец[1] Най-ясно идеята за хероизирането проличава при надгробния паметник на Дионисий, син на Антифил, върху който е изобразено „погребално угощение"[2]. Върху този паметник умрелият е представен хероизиран, но не като полулегнал до масичка с храна, а като тракийски бог-конник. При надгробния паметник на двамата братя Проматион и Апатурий, синове на Посейдоний, единият е представен полулегнал до масичка с храна, а другият — като тракийски бог-конник[3] (обр. 3). Тук идеята е една и съща — да се хероизират умрелите, но единият от братята под тракийско влияние е хероизиран като тракийски бог-конник.

Седналата жена, изобразена върху паметниците с „погребално угощение", е също хероизирана. Фигурата на хероизираната, седнала и забулена жена се среща върху релефи, които произхождат от Одесос и се датират от елинистичната епоха. Подобна фигура е изобразена и върху един релеф също от Одесос от римската епоха. При този релеф жената е седнала отдясно, а не отляво, както е при „coena funebris". Тук тя е облечена в хитон и химатион, който покрива и главата ѝ. Лявата ѝ ръка лежи на скута ѝ, а с другата е придържала химатиона пред лицето си. Пред нея е представен умрелият, син на Протагор, който е херои-

[1] P. Gardner, цит. съч., стр. 130.
[2] М. Мирчев, Антични паметници от Северна България в музея в гр. Сталин, ИАИ, XVII, 1950, стр. 272, обр. 220 и 221.
[3] М. Мирчев, Нови епиграфски паметници от Черноморието, ИВАД, XI, стр. 37, обр. 14.

зиран като бог-конник. Зад него е изобразен робът му. При друг един релеф, който произхожда от с. Султанци, Варненско, са представени умрелият, също хероизиран като тракийски бог-конник, и жена му, седнала на стол[1] (обр. 4). При този релеф тя е представена отляво, обърната към конника. Лявата й ръка, чиито пръсти са прибрани и леко наклонени, е високо издигната пред лицето. Облечена е в хитон и химатион, който покрива главата й. До нея се намира фигурата на робинята, която е представена в скръбна поза.[2] Фигурата на жената и при двата случая наподобява напълно тази върху плочите с „погребално угощение" и по всяка вероятност е елемент, зает от тях. Обаче при тези два релефа умрелият е хероизиран като тракийски бог-конник. Идеята и при „погребалното угощение", и при случаите, когато умрелият е хероизиран като тракийски бог-конник, е една и съща, но е предадена по различен начин.

В представянето на другите фигури — на децата и на робите — майсторът скулптор е искал да посочи какви са били близките на умрелите, кого оставят те след смъртта си. Това най-ясно е показано при надгробния паметник на Прима, която, както ни съобщава надписът, оставя на този свят пет деца, от които върху релефа са показани четирите.[3] Представянето на малко дете на скута й дава указанието, че тя оставя невръстно дете на този свят.

В заключение може да се каже следното. Освен многобройните предположения, които са изказани досега, тук даваме едно ново мнение за сюжета, за религиозния мотив на паметниците с изображение на „погребално угощение" от Варна и Варненско. Според нас тези паметници изобразяват прощаването на умрелите мъж и жена с техните близки и с живия свят. По време на прощаването мъжът се храни — това е в същност неговото последно, прощално угощение. Това прощално ядене е свързано и с хероизирането на изобразените върху релефа мъж и жена. Най-ясно хероизирането проличава при образа на умрелия. Той се хероизира или с гръцката иконография като полулегнал пред масичка с храна, или в по-редки случаи с тракийската иконография като тракийски бог-конник. Сцената, изобразена върху този вид паметници, не изразява точно дали тя е ставала по време на погребението на умрелите, или по време на устроените в тяхна чест помени. Тя е по-скоро една символична, абстрактна сцена, която представя прощалното угощение на хероизираните мъртъвци.

[1] G. Michailov, Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, I, София, 1956, № 159.

[2] К. Шкорпил, Антични паметници във Варненския музей, ИАИ, XIII, стр. 139, обр. 150.

[3] М. Мирчев, Епиграфски паметници от Варна и Варненско, ИВАД, X, 1956, стр. 126, табл. I, обр. 3.

Материали и съобщения

Средновековната винарница в Патлейна

Георги Джингов

Преди петдесет години в близката околност на старата българска столица Велики Преслав (893—972), в м. „Патлейна" бяха разчистени развалините на средновековен манастир.[1] На около 60 м югозападно от тях, край пътя за новопостроения почивен дом бяха открити тогава (1911) и останките на една винарница (обр. 1).[2] Сведенията за нея, включени в публикувания наскоро след това отчет за разкопките, са обобщени и изложени много накратко, поради което не дават ясна и точна представа. Това ни даде повод да направим допълнително проучване на сега запазеното.

В същност т. нар. винарница представлява единична, изолирана постройка, лежаща почти в дъното на една долинка, през която е протичало малко поточе. Тъй като изграденият в наше време нисък защитен зид (обр. 2, *а*) е стъпил отчасти върху нейните почти до основи разсипани стени (обр. 2, *б*), планът ѝ понастоящем не може да се установи на място. Според ръководителя на разкопките обаче тя е била правоъгълна с приблизителни размери 12×4,40 м и ориентация по дългата ос юг — север (обр. 3). Стените, изградени от местен ломен камък и хоросан със слаб примес от тухли и керемиди, са имали различни дебелини: южната — 1,50 м; източната и западната в южните им половини — 0,90 м, а в северните половини — 0,80 м и северната — 0,80 м. Тези различия не изглежда да са случайни. По всяка вероятност те имат конструктивен характер, тъй като разчленяват вътрешно постройката на две правоъгълни отделения и показват зависимост от тяхното функционално назначение.

Оформеното по такъв начин отделение в южната половина (обр. 3, *А*) е имало дължина около 4,70 м и ширина 2,60 м. То е заето изцяло от две четиристранни площадки, наведени към север при наклон 7%. Първата от тях (обр. 2, *в*), чиито средни размери са 2,36×2,46 м, е съставена от дванадесет добре обработени и загладени плочи от ситнозърнест пясъчник с приблизително еднакви големини и дебелини (0,10 м), поставени по четири в три правилни реда. Следи от хоросанена спойка помежду им не се констатират сега. Втората (обр. 2, *г*), намираща се само на 0,15 м северно от първата, има средни размери 2,49×1,94 м. Тя е съставена от четири плочи, също така от ситнозърнест пясъчник, но с различни големини

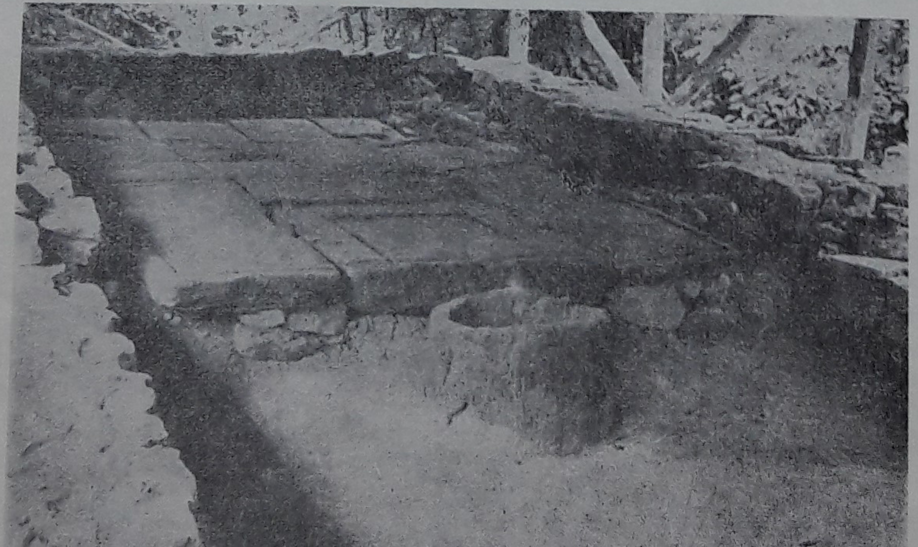

1 *Винарницата в Патлейна*
Dépôt de vin de Patleina.

[1] Ю. Господинов, Разкопки в Патлейна, ИАД, IV, София, 1915, стр. 113—128.

[2] Ю. Господинов, цит. съч., стр. 122, табл. XXI, 42.

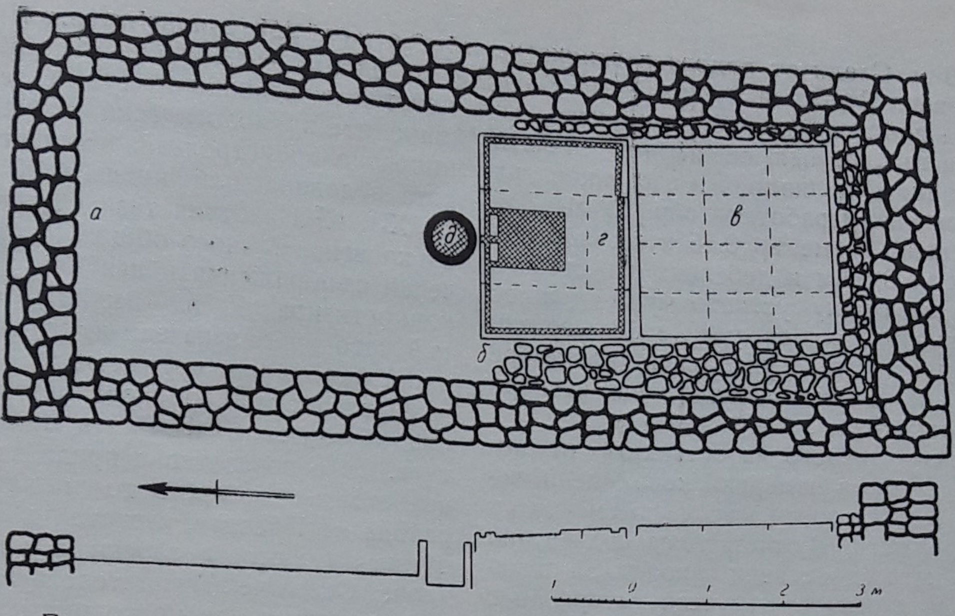

2 План и разрез на винарницата (сегашно състояние):
а) нов защитен зид; б) останки от основите на постройката; в) площадка за струпване на прясното грозде; г) площадка за мачкане на гроздето (лин); д) съд за събиране на мъстта (джибур)
Plan et coupe du dépôt (état actuel):
а) nouveau mur de soutènement; б) vestiges des soubassements de la construction; в) emplacement de chargement du raisin frais; г) emplacement pour le pressurage du raisin (cuve); д) récipient pour le moût (djibur).

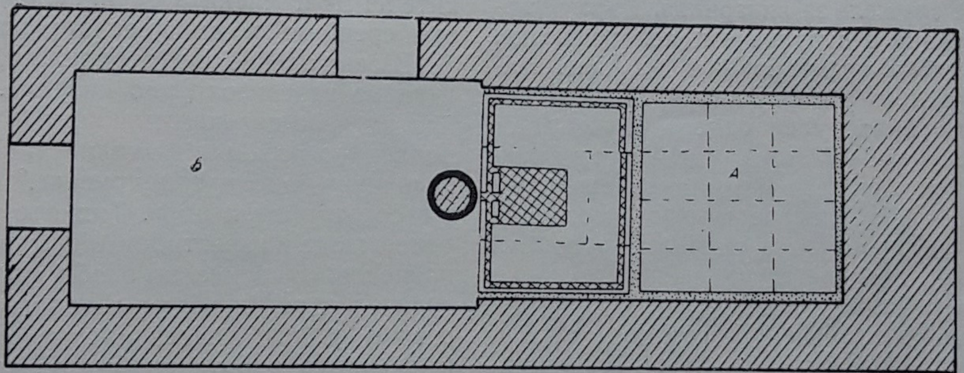

3 Реставриран план на винарницата
Plan reconstitué du dépôt de vin

и дебелини (0,13—0,25 м), разположени симетрично в три реда — две в средния и по една в страничните. И тук следи от хоросанена спойка не се констатират, но такава трябва да се предполага и на двете места. Почти в средата на тази площадка има четвъртита вдлъбнатина с размери 0,74×0,83 м и дълбочина до 0,03 м. От нея излизат на север при еднаква дълбочина три успоредни помежду си улейчета, широки 0,04 м. Те се включват в улей със същите размери, разположен в периферията на 0,40—0,05 м от външните ръбове на площадката, като единствено удължението на средното улейче извежда навън от нея, в средата на северната ѝ страна.

Разстоянието между площадките и стените на постройката е било не по-голямо от 0,07 м. То, както и разстоянието между двете площадки са били замазани с хоросан, примесен със ситно смлени тухли и керемиди. Такава мазилка вероятно са имали отвътре и самите стени.

Оформеното в северната половина отделение (обр. 3, Б) е било по-голямо — с дължина около 5 м и ширина 2,80 м. Имало е два входа, широки приблизително по 1 м — единият в средата на северната стена, а другият в южната половина на източната стена. Нивото на това отделение не е точно определено, но несъмнено то е било по-ниско от нивото на площадките, може би с

около 0,50 м. Следи от подова настилка не са забелязани. В южния му край, на 0,05 м от втората площадка, точно срещу улея, извеждащ навън от нея, се намира отчасти вкопан в земята цилиндричен варовиков съд с посредствена изработка (обр. 2, *д*). Той има вътрешен диаметър 0,56 м, дълбочина 0,58, а преди 0,70 м и дебелина на стената 0,07—0,09 м. Върху устието му в една ос със споменатия по-горе улей е бил врязан жлеб. Същият сега е унищожен, но добре се вижда на снимката, направена наскоро след разкопките.[1]

При разчистването на останките от постройката са били намерени керемидени части, един голям оловен къс и фрагменти от глинени предмети.[2] В отчета те са подчертано изтъкнати като единствени находки. За съжаление обаче характерът на тези материали с изключение на керемидите не е точно определен, а и не са запазени, за да направим това сега. Ето защо те са загубили своята значимост и ние сме принудени да ги игнорираме.

Разположението на постройката, нейният план и преди всичко намиращото се вътре недвижимо съоръжение показват, че действително тя е служела за винарница. Върху първата площадка е струпвано прясното грозде. Оттук то е било прехвърляно за мачкане, найвероятно с крака, върху втората площадка (лина). По нейните улеи отделената мъст се отвеждала и събирала в каменния съд (джибура). Освен това тази площадка може би е ползувана и за извличане на вино от оцедени джибри чрез пресуване с тежък предмет.[3]

Общото състояние на постройката не позволява нейното сигурно реконструиране. Като изхождаме обаче от казаното дотук и като вземаме пред вид тогавашните изисквания за устройството на този вид съоръжения, ние предполагаме, че нейните стени са се издигали до незначителна височина, а отгоре е имало навес, покрит с керемиди. В нашия случай такава направа действително би осигурила лесно и бързо доставяне на гроздето, обилна светлина и проветряване, за да се избегне задушаването на работниците от винените изпарения.[4]

Къде е била устроена избата, в която са пренасяли добитата тук мъст, не знаем. Би трябвало да я търсим недалеч от разглежданата постройка.[5] Може би в някое от разкопаните манастирски помещения, например южно от църквата, където е бил намерен натрошен голям глинен кюп (питос?),[6] или извън тях.

Макар уединена, встрани от основното ядро на манастира, винарницата е принадлежала към него. Тя е била създадена за нуждите на манастирското стопанство. Основания за това виждаме в местоположението, в териториалната обособеност, в еднообразието на строителния материал и градежа и в неголемите размери на съоръжението. Следователно нейното битуване се включва в широките хронологически граници на неколкократно преустрояванията манастир, от втората половина или края на IX в. може би до XIV в.[7] Наистина тази датировка, изведена косвено, е много обща. По някои исторически съображения в нея би могло да се конкретизира X в., разбира се, условно, тъй като не са запазени други точно подкрепящи белези или предмети.

Патлейнската средновековна винарница е придобивка за българската материална култура. Тя е показателна преди всичко за развитието на лозарството и винарството в района на Преслав, известен днес като един от значителните лозарски и винарски центрове. Освен че засвидетелствува култивирането на лозата, за което имаме и други писмени и веществени доказателства, в известна степен тя ни запознава с организацията и технологията на винарството от епохата на феодализма, макар и в едно манастирско стопанство. Същевременно тя допуска, че в миналото е имало лозя около самия манастир, в гънките на Драгоевската планина, още повече, че там срещаме и до днес диворастяща лоза.

В заключение ще отбележим, че тази винарница не е изолирано явление. Нейни поблизки и по-далечни движими и недвижими подобия се срещат в околностите на Плиска, Търново, Родопите и другаде,[8] а несъмнено ще се открият и нови. Тяхното проучване и привеждане в известност ще бъде съществен принос в относително слабо проученото историческо развитие на лозарството и винарството у нас, навлезли отрано и нашироко в поминъка и бита на българина.

[1] Юр. Господинов, цит. съч., стр. 122, обр. 87.

[2] Пак там, стр. 122.

[3] Може би такова предназначение е имал оловният къс.

[4] Срв. Геопоники, Византийская сельскохозяйственная энциклопедия X века, Москва — Ленинград, 1960, стр. 124 и сл., кн. VI, гл. 1.

[5] Пак там, стр. 125 и сл.

[6] Господинов, цит. съч, стр. 119; Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство, София, 1959, стр. 170.

[7] За датирането и преустройствата на манастира срв.: Господинов, цит. съч., стр. 117; Кр. Миятев, Преславската керамика, София, 1936, стр. 64; Н. Мавродинов, цит. съч., стр. 167 и сл.; Ст. Бояджиев, Църквата в Патлейна в светлината на нови данни, сп. Археология, II, 1960, кн. 4, 23 и сл.

[8] За някои от тях, известни и всред местното население като „винени камъни" (шарап таши), съществува мнение, че са „жертвени камъни". Срв. Абоба — Плиска, ИРАИК, X, София, 1905, стр. 160, 398—400, 413—415, 477, табл. LXXXI, LXXXII, LXXXVIII, и посочената там литература. Ние мислим обаче, че при един критичен преглед и съпоставяне на целия известен материал ще се намерят достатъчно основания, за да се отнесат поне някои към производството на вино.

За производството на terra sigillata в нашите земи

Александра Димитрова

В Античния отдел на Археологическия музей в София се пази един глинен калъп за производство на съдове тип terra sigillata[1] (обр. 1). За съжаление калъпът не е записан в инвентарните книги на музея и не се знае точно откъде произхожда.[2] Това естествено затруднява нашата задача, тъй като засега намирането, макар и само на отделни фрагменти от глинени калъпи за производство на тера сигилата е съвършено рядко явление у нас. Доколкото ми е известно, това е единствен почти изцяло запазен, макар и слепен калъп, намерен досега у нас. Малката част, която липсва от калъпа, не пречи да добием пълна представа за цялостната негативна украса.

Калъпът има полусферична форма с кръгъл отвор на дъното и с размери: височина 17 см, диаметър на устието 28 см, на отвора на дъното 9,9 см. Стените са дебели 11 см. На дъното при отвора дебелината се увеличава на 2,5 см. От вътрешната страна на калъпа дъното има заоблена форма, а отвън наподобява пресечен конус. Изработен е на грънчарско колело от фино пречистена глина без кварцови примеси и с жълтеникаво-кафяв цвят след изпичането. Външната страна на калъпа е грубо огладена със следи от въртенето на грънчарското колело. Глината е трябвало да притежава абсорбираща способност, за да може да изтегли

[1] Изказвам благодарност на др. Иван Венедиков, уредник на Античния отдел на Археологическия музей в София, който беше така любезен да ми разреши да публикувам тези калъпи.

[2] Според др. Васил Миков, старши научен сътрудник в Археологическия музей в София, калъпът е намерен в гр. Луковит.

1 *Глинен калъп за производство на тера сигилата*
Moule en argile pour la fabrication de la „terra sigillate"

влагата от поставената вътре глинена маса. Изсмуканата вода се е изтичала през оставения отвор на дъното на калъпа. Освен това отворът служел и за изтласкване на готовия вече глинен съд вън от калъпа. Цялата вътрешна повърхност е богато украсена в негатив с различни видове листа, стилизирани цветя, медальони, изображения на животни, розети и др., които след изработването на глинения съд е трябвало релефно да се отразят на повърхността му.

Украсата, макар и не съвсем системно, е разпределена в няколко последователни пояса. Хоризонтален вдлъбнат пръстен непосредствено под венчето отделя украсата от устието. Под него в непрекъснат ред следва яйцевиден орнамент, поставен с щемпел, а именно — две овули, свързани помежду си с пръчица. Обикновено йонийската кима при релефните съдове срещаме в твърде разнообразни, но различни от нашия случай съчетания. Като редуване на овула и стреличка (или шнуровидна пръчица), поставена отляво или отдясно или по средата между две овули, като пръчица със завит като бастунче долен край, поставена отляво и следвана последователно от две овули и др.[1] Подобен на нашия случай срещаме у Унферцагт, но вместо печат при направата е употребен валяк.[2] Под йонийската кима следва ред от 14-листни розети и орнамент, образуван от две кръгчета, разделени от една вдлъбната линия, от която излизат нагоре и надолу встрани по две мустачета. Употребата на розетата като декоративен елемент при релефните съдове е твърде често явление.[3] В случая редуването на розети с по-горе описания орнамент, който условно ще наречем осморка, е съвсем асиметрично. Така розетата е

[1] A. Oxé, Frühgallische Reliefgefässe vom Rhein, Heft 6, Frankfurt a. M., 1934, табл. II и III; G. Chenet et G. Gaudron, La ceramique sigillée 'Argensse des IIe et IIIe siègles. Gallia, supl. A, VI, Paris, 1955, стр. 223, обр. 60; P. Karnitsch, Die verzierte sigillata von Lauriacum, Linz, 1955, t. III, табл. 55 и 58; H. Ricken, Die Bilderschüsseln der Römischen Töpfer von Rheinzabern, Darmstadt, 1942; A. Watschitzky, Weldidena. Zweiter verläufiger Bericht über die Ausgrabungen 1954—1957, стр. 53, обр. 3a, AB, XLIV, 1959.

[2] W. Unverzagt, Terra sigillata mit Rädchenverzierung, Materialen zur römisch-germanischen Keramik, III, Frankfurt a. M., 1919, табл. V, обр. 141.

[3] A. Oxé, Arretinische Reliefgefässe vom Rhein, Materialen zur römisch-germanischen Keramik, Heft 5, Frankfurt a. M., 1933, табл. 46, обр. 160 и 161; Karnitsch, цит. съч., т. 43.

2 *Детайл от изображенията върху калъпа*
Détail des représentation sur moule

3 *Детайл от изображенията върху калъпа*
Détail des représentations sur moule

следвана от 2, 1, 3 или 5 осморки, а на някои места те съвсем липсват. Следващият пояс е зает от жанрова сцена: коза, гонена от куче с удължено тяло, следвано от две по-малки кучета в бяг наляво. Същият тип куче Dechelette открива между формите на Lezaux.[1] Изобщо всички животни, застъпени в украсата на калъпа, са представени не статично, а в момент на силно движение, в бяг, и то наляво. Изключение прави само изображението на бика, обърнат надясно. Целият пояс е запълнен от ритмичното повторение на този мотив. Между фигурите на животните са пръснати листа. В по-долните пояси тази ритмичност все повече се нарушава. Следват изображения на заяк, кон, пантера, куче, кокошка, овен, храст с цветя и др. (обр. 2 и 3). В стремежа си да не остави никаква празнина грънчарят е запълнил пространството между отделните изображения с листа, розети и стилизирани кокичета. Последните се използуват твърде много като декоративен елемент върху релефните съдове от Lavoye.[2] Интересно е в случая изобразяването на овена като жертвено животно, превързано през средата на тялото с жертвен пояс (ζώνη). Както е известно, овенът принадлежи към жертвените животни, предназначени за угощение.[3] Превързването на животното с жертвен пояс било широко разпространено в древността.[4] У нас този обичай е засвидетелствуван върху един релеф от с. Марковча, Новопазарско.[5] Какво е подтикнало грънчаря да го постави като украса на калъпа, трудно би могло да се каже.

Централно място в украсата на съда е дадено на изображението на една сърна (обр. 4) в кръгла рамка. Художникът-грънчар се е постарал да ни я покаже в естествената ѝ среда. Създадена е илюзията за гора чрез изобразяването на клонки, борови шишарки или жълъди, поставени около и над нея. Това изображение е поставено на три места по средата на съда и се редува с друг също

[1] J. Dechelette, Les vases céramiques ornées de la Gaule romaine, 1909.
[2] G. Chenet et G. Gaudron, цит. съч., стр. 53, обр. 51 и 52.
[3] Pauly Wissowa, RE, XVIII, I, 1939, кол. 588.
[4] Пак там, стр. 599.
[5] В. Добруски, СбНУ, XVIII, 1901, стр. 761, обр. 49.

4 *Детайл от изображенията върху калъпа*
Détail des représentations sur moule

така интересен мотив от украсата на калъпа, Ерос и две човешки фигури, поставени в правоъгълна рамка, заоблена в горния край (обр. 5). Както сърната, така и трите фигури се отличават по своите по-големи размери от останалите фигури, което се е получило вследствие обрамчването.

При направата на негативната украса на калъпа е постигнато голямо разнообразие. Употребени са повече от 18 вида печати в различни съчетания. Някои от тях, като тичащата коза, сърната, кокошката, дъбовите листа, са изработени с подчертано майсторство. Друга част от печатите обаче са повредени още при самото им изработване. Изобщо като цяло на някои места украсата на калъпа носи белезите на известна небрежност. Неправилно поставени печати, нееднакви разстояния между фигурите, застъпване на изображенията, повторно поставяне на щемпелите, използуване на похабени печати вследствие продължителна употреба, какъвто е случаят с изображението на магаре,[1] и др. Вероятно това се дължи и на липсата на достатъчен художествен усет от страна на грънчаря при използуването на печатите. Такива явления срещаме при изработване на калъпите и на други места.[2]

Използуването на тичащи животни — елен, заек, птици, куче и др. — като декоративни мотиви на релефните съдове е широко застъпено в южногалските сигилатни работилници, в Аквинкум (Будапеща) и др.[3] На грънчаря съвсем не е чужда заобикалящата го действителност. В това отношение нашият калъп се приближава твърде много до южногалските релефни съдове.

По вид нашият глинен калъп принадлежи към тип 37 на Dragendorff.[4] Полусферичните съдове Drag. 37 са особено характерни за южногалската керамика,[5] за керамиката от Аргон[6] през I—III в. Тя намира широко разпространение в Източна Галия, Испания, Германия, Италия и Панония. Изобщо тя е характерна за всички находища от времето на Нерон, през целия II в. до V в. на н. е.[7] Ха-

5 *Детайл от изображенията върху калъпа*
Détail des représentations sur moule

[1] Тълкуването на тази фигура дължа на проф. Стефан Иванов, комуто изказвам моята благодарност.

[2] DA, II, 2, 1896, стр. 1129.

[3] K. Poczy, Die Töpferstätten von Aquincum, Acta Arch. VI, 1956, стр. 82.

[4] H. Dragendorff, Terra sigillata. Ein Beitrag zur Geschichte der Griechischen und römischen Keramik, BJ, 1896/97, стр. 18, 102 и 142.

[5] RE, Supl., Bd. VII, кол. 1335.

[6] G. Chenet — G. Gaudron, цит. съч., стр. 35.

[7] RE, supl. VII, кол. 1327; H. Blümner, Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern, II, Leipzig, 1879, стр. 104; DA, II, 2, Paris, 1896, стр. 1129, A. Oxé, Arretinische Reliefgefässe vom Rhein, Heft 5, Frankfurt a. M., 1935.

6 *Фрагмент от глинен калъп за производството на тера сигилата* ● *Fragment de moule d'argile pour la fabrication de la „terra sigillata"*

рактерен белег на тази форма[1] е заобленото устие, яйцевидният орнамент непосредствено под венчето и кръглият отвор на дъното.

2. Фрагмент от глинен калъп за производство на съдове тип terra sigillata, също с неизвестно произхождение (обр. 6). Съхранява се в Археологическия музей в София. Както се вижда, фрагментът е от калъп с полусферична форма тип Drag. 37. Изработен е на грънчарско колело от фино пречистена глина с жълтеникаво-кафяв цвят след изпичането. По изгладената външна повърхност има следи от грънчарско колело. Дебелината на стените при венчето е 1 см. Хоризонтален вдлъбнат пръстен на разстояние 1 см от венчето отделя украсата на калъпа. Под него следва пояс от йонийска кима: яйцевиден орнамент с пръчица.

От запазената, макар и съвсем малка част се вижда, че печатът е изобразявал пръчица, поставена от лявата страна, с четири овули, вписани една в друга. За останалата украса с изключение на розетата нямаме никаква представа.

По цвета и състава на глината, по формата и начина на изработка този фрагмент е напълно подобен на по-горе описания калъп. Твърде възможно е те да произхождат от едно и също ателие.

Изработването на един глинен калъп е свързано с няколко производствени процеса:[2] 1) приготвяне на печати, посредством които се получава вдлъбнатият образ върху калъпа; 2) изготвяне на самия калъп на грънчарското колело и нанасяне на украсата върху него и 3) моделиране на съда в калъпа.

Най-съществената страна е подготовката на печатите (щемпелите), тъй като този вид дейност изисква художествен усет и по-голямо майсторство, докато останалата работа в по-голяма степен има занаятчийски характер. Печатите могат да бъдат направени от дърво, глина, кост и метал. Откриването на печати, особено от дърво и метал, е твърде рядко явление.[3] За глинените печати добиваме представа от достигналите до нас няколко броя, намерени в нашите земи. Четири печата са открити в древната Монтана (Михайловград) заедно с глинени калъпи за изливане на оброчни плочки (инв. № 9 Б на Археологическия музей в София), които Ив. Велков неправилно определя като предмети с вотивно предназначение, или щемпели за обозначаване на собственост.[4] Във връзка с нашата работа ние ще се спрем отново на тях, а и на останалите, които се публикуват за пръв път сега (обр. 7 и 9).

Печат във форма на краче, висок 5 см, със светлокеремидов цвят. От едната страна е изобразена 13-листна розета с кръгче в средата. Диам. 2,1 см. На другата страна, сега почти изцяло отчупена, личат само два напречни нареза. Отчупените части показват цвета на хубаво изпечена и добре пречистена глина.

П е ч а т, по форма подобен на предходния, със светлокеремидов цвят, висок 4,6 см. От едната страна розета, образувана от четири вдлъбнати кръгчета, кръстовидно разположени, и едно в средата. Между кръгчетата са поставени четири листенца. Печатът е пригоден за нанасяне на украсата направо върху готовия съд. От другата страна на печата украсата е лист, едро нарязан от успоредни линии. Както по-гореописания щемпел, така и този е снабден с дупка за окачване.[5]

7 *Глинен печат за нанасяне на негативна украса върху калъпи и готови съдове* ● *Sceau en argile pour apposer le négatif du décor sur les moules et les vases finis*

[1] E. G o s e, Gefässtypen der römischen Keramik in Rheinland, Bonn, 1950, табл. 1, обр. 9.

[2] H. B l ü m n e r, цит. съч., стр. 1129.

[3] Пак там, стр. 104; G. C h e n e t et G. G a u d r o n, цит. съч., стр. 39 и 40.

[4] И в. В е л к о в, Принос към историята на религията на Мизия, ИАИ, XIV, 1940—1924, стр. 189.

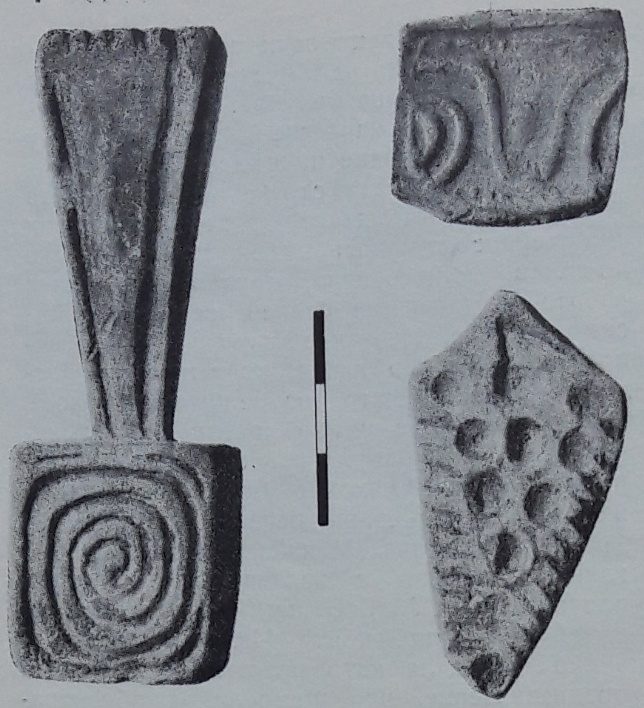

8 *Глинен печат за нанасяне на негативна украса върху калъпи и готови съдове*
Sceau en argile pour apposer le négatif du décor sur les moules et les vases finis

Глинено краче от фино пречистена глина с бледорозов цвят. На стъпалото ситно нарязан лист, дълъг 3 см. На горната разширена част е изобразена розета със ситни линии и кръгче в средата с диам. 2 см.

Под същия инв. № 9 Б се пази един щемпел, изработен от глина със светлокеремидов цвят (обр. 8). Щемпелът има следните размери: височина 2,6 см, ширина 2,9 см, дебелина 4 мм. Макар и да не е обозначено в инвентарните книги на музея, вероятно той е част от същата колективна находка, за която споменахме по-горе. Украсата се състои от една овула, наподобяваща йонийска кима, обградена отгоре от една вдлъбната ивица, от която се спущат надолу ситни точици. Овулата е фланкирана от двете страни с полуелипси. Отдолу овулата е ограничена от един неправилен полукръг с точици. На обратната страна на щемпела има къса дръжка с дупчица за хващане.

Този вид украса се поставя като цял пръстен непосредствено под устието на съда.

Печат, дълъг 5,1 см, с неизвестно произхождение. Изработен е от фино пречистена бледожълтеникава глина. Украсата е грозд, обграден с напречни нарези. На обратната страна има къса дръжка за хващане. Снабден е с дупка за окачване. Предназначен е за нанасяне на украса направо върху готов съд.

Печат (инв. № 1860) с форма на неправилен квадрат (2,8 × 2,5) и пирамидална дръжка, висок 5,3 см. Неизвестно произхождение. От двете страни при ръбовете на дръжката има вдлъбнати линии. Застъпени са шест вида геометрични украси: спирала, двоен лист с косо нарязване, вписан правоъгълник, правоъгълник с пресичащи се линии във формата на буквата Х и др. По форма и стил на застъпената украса той се различава от останалите печати. Изработен е от фино пречистена глина с бледожълт цвят с лъскава червеникава повърхност.

Макар да произхождат от различни места, разгледаните по-горе печати са пряко свързани с производството на съдове с релефна украса в нашите земи. Начинът на изработването, следите от формата на печатите върху повърхността на калъпа, а и познатите ни от литературата печати[1] доказват, че те имат изключително производствено предназначение, а не вотивно. Изработването на печатите било дело на специални майстори,[2] а не на грънчарите производители на калъпи. Голямото сходство, което срещаме между орнаментите върху релефните съдове от различни и отдалечени един от друг краища на Римската империя, показва, че те са излезли от едни и същи производителни центрове, които по търговски път са снабдявали грънчарските работилници от различни области. Това обаче не изключвало възможността и за местно, провинциално производство на печати. Някои провинциални майстори се опитвали да копират някои от общоприетите образци.[3] Вероятно нашите печати, снабдени с по-опростена и примитивна украса, са дело на местни, провинциални майстори.

Изготвянето на калъпите ставало по следния начин. Преди изпичането на калъпа, докато глината била още влажна, грънчарят нанасял негативната украса посредством печатите (от дърво, метал или глина). След това калъпът се поставял на грънчарско колело и се облепвал от вътрешната страна с влажна глина, която при въртенето на грънчарското колело запълвала вдлъбнатите декоративни полета и приемала желаната форма. Когато глиненото тесто било достатъчно сухо, готовият съд се изваждал с помощта на отвора, оставен на дъното на калъпа. Едва тогава майсторът пристъпвал към оформяването на дъното

[1] G. Chenet и G. Gaudron, цит. съч., стр. 41 и 42.
[2] H. Blümner, цит. съч., стр. 105, обр. 18, 4а, 6 и 19.
[3] A. Oxé, Arretinische Reliefgefässe vom Rhein, стр. 9.

на съда. След окончателното изготвяне на съда той бил поставян в пещта за изпичане.

Откриваните досега у нас релефни съдове обикновено се приемат за вносни.[1] Публикуваните тук обаче глинен калъп и глинени печати за украса на глинени съдове хвърлят нова светлина върху развитието на художествената керамика в нашите земи през епохата на римското владичество. Този въпрос не е разглеждан досега у нас в археологическата литература, а неговото изясняване би допринесло за разкриването на някои страни от икономиката през тази епоха.

Развитието на художествената керамика е тясно свързано с общия подем, който настъпва в икономиката на Тракия и Мизия през епохата на римското владичество (II в. и първата половина на III в. на н. е.).[2]

Предпоставките за този подем се създават още през времето на римския император Марк Улпий Траян (97—118). С неговото име са свързани възникналите градове Никополис ад Иструм (при с. Никюп, Търновски окръг), Августа Траяна (Стара Загора), Никополис ад Нестум (гр. Гоце Делчев). Все през това време е и разцветът на Сердика (София), Пауталия (Кюстендил) и др. За помалко от едно столетие Тракия и Мизия съвършено променили своя облик. Прорязват се от нови пътища, изпълват се с нови градове и стават средища на висока култура.[3]

През втората половина на II в. и първите десетилетия на III в. на н. е. Никополис ад Иструм достига своя икономически и културен разцвет.[4] През същата епоха Ескус покорява с величествените си храмове, с прекрасните си паметници на изкуството,[5] Сердика[6] според гръцките и латинските надписи бил по това време „най-блестящият град на сердите“. Филипопол по думите на Лукиан (II в.) бил голям и великолепен град.

Тези градове били средища на стопанския и културния живот. В тях били организирани сдружения, които обединявали занаятчии от различни браншове: кожари, каменоделци и др.[7] В занаятчийските работилници се изработвали изделия, които трябвало да задоволят както вкуса на римските заселници, така и нарасналите изисквания на населението. Местните майстори приемали техниката и формата на вносните изделия, но ги приспособявали към бита и традициите на местното тракийско население към неговите покупателни възможности.

Такъв е вероятно случаят с по-горе описаните глинен калъп и глинени печати, за които ние смятаме, че са местно производство от втората половина на II в. или началото на III в. Начинът на изработването както на калъпа, така и на печатите, а и икономическото състояние на дунавските провинции през тази епоха[8] ни дават основание да смятаме, че тук се касае до едно местно производство на калъпи, повлияно от големите сигилатни работилници. Освен това през II в. е налице стремежът към изместване на импортираните стоки с местни, които били по-достъпни за населението. По това време започва и производството на глинени калъпи за лампи за широка употреба.[9] Това обаче не изключва в същото време и вносът на керамични изделия.

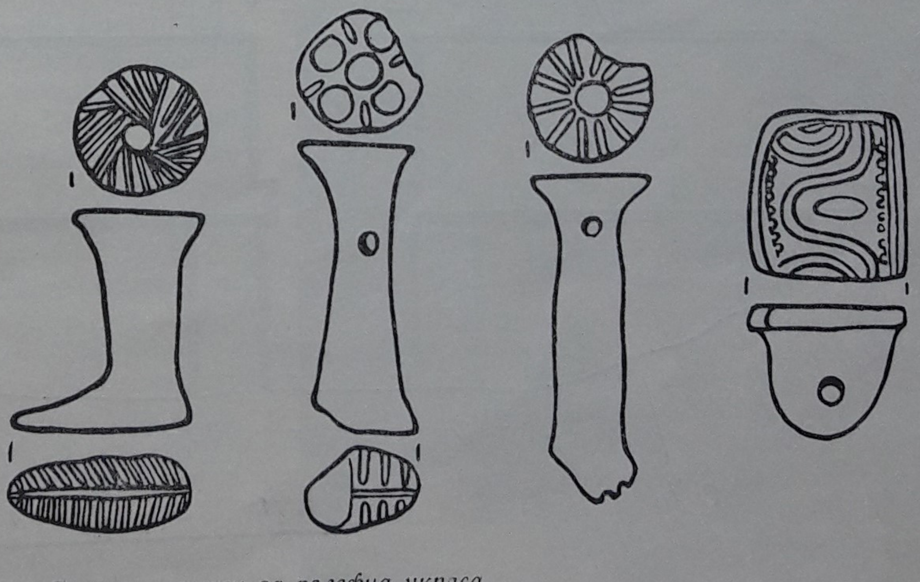

9 *Глинени печати за релефна украса*
Sceaux en argile pour ornements en relief

[1] Ат. Милчев, Археологически разкопки и проучвания в долината на Средна Струма, ГСУФИФ, LIII, 1959, стр. 387—391.

[2] История на България, I, София, 1954, стр. 43.

[3] G. Kazarow, RE, XVII, кол. 521.

[4] T. Ivanov, Nicopolis ad Istrum, Antike und Mittelalter in Bulgarien, Berliner Bysantinistische Arbeiten, Berlin, 1960, т. 21, стр. 280.

[5] Т. Иванов, Ескус в светлината на последните проучвания, Археологически открития в България, София, 1954, стр. 116—117.

[6] Ст. Михайлов, Сердика—Средец—София, Археологически открития в България, София, 1954, стр. 200.

[7] А. Ранович, Восточные провинции Римской империи в I—III вв., М.—Л., 1949, стр. 250.

[8] Д. П. Димитров, Един нов паметник за античното робство в Римска Тракия, отпечатък от ИИИ, 1949, стр. 13.

[9] М. Чичикова, Калъпи за антични глинени лампи от Мизия, ГМПл, II, 1950, стр. 155—156.

Крепостната стена на Небет тепе в Пловдив

Лилия Ботушарова

Един от въпросите, неделим от изследванията на топографията на Филипопол, е изграждането на неговите крепостни стени през античността. Задачата да се проучат чрез разкопки запазените сектори[1] от крепостта залегна в плана на научноизследователската дейност на Народния археологически музей в Пловдив. През настоящата година разкопките[2] се извършиха в сектора по северните склонове на Небет тепе. Той се простира по южната страна на горната алея на склона, като западният му край се свързва с оградния зид на алеята, а източният — се срязва от стълбището, което води през алеята към северното подножие на хълма.

Крепостната стена, прилепнала на самия скат на хълма, се издига на височина от 2,5 м до 2,8 м в продължение на 24 м. Външното ѝ лице е изградено от сиенитни блокове с дължина от 0,60 м до 1,2 м. Те са цепени, с изпъкнала външна повърхност и в някои случаи с почти отвесни страни. Наред с тях са употребени и блокове с улеи и други врязвания в тях, някои от които са от варовик. В цялото подреждане на камените блокове се очертават малко лъкатушещи редове, ако и за тяхното изравняване да са вмъкнати по-малки плочести камъни.

Крепостната стена се разкри от външната страна в посока запад—изток в продължение на 15 м и от вътрешната страна — 11 м (обр. 1). Установи се, че е широка 2,2 м. Вътрешното лице е от сиенитни блокове с груба лицева повърхност и неправилни страни, които в повечето случаи са наклонени. Въпреки неправилността на блоковете то е изградено

[1] Проучени са секторите на ул. „Витоша" до църквата „Св. Константин и Елена" (срв. Л. Ботушарова, Нови данни за крепостта на Филипопол, сп. Археология, I, 1959, кн. 1—2 стр. 55 и сл.; Hommages á Léon Herrmann, Latomus, XLIV, 1960, 183 и сл.) и при северния вход на тунела (Л. Ботушарова, Археологически наблюдения при Трихълмието, ГНМПл, IV, 1960, стр. 168 и сл.)

[2] Разкопките се проведоха от 2. VII до 4. VIII. Всички архитектурни заснимания се извършиха от арх. В. Коларова, а фотоснимките — от В. Павлов. Настоящето съобщение има предварителен характер.

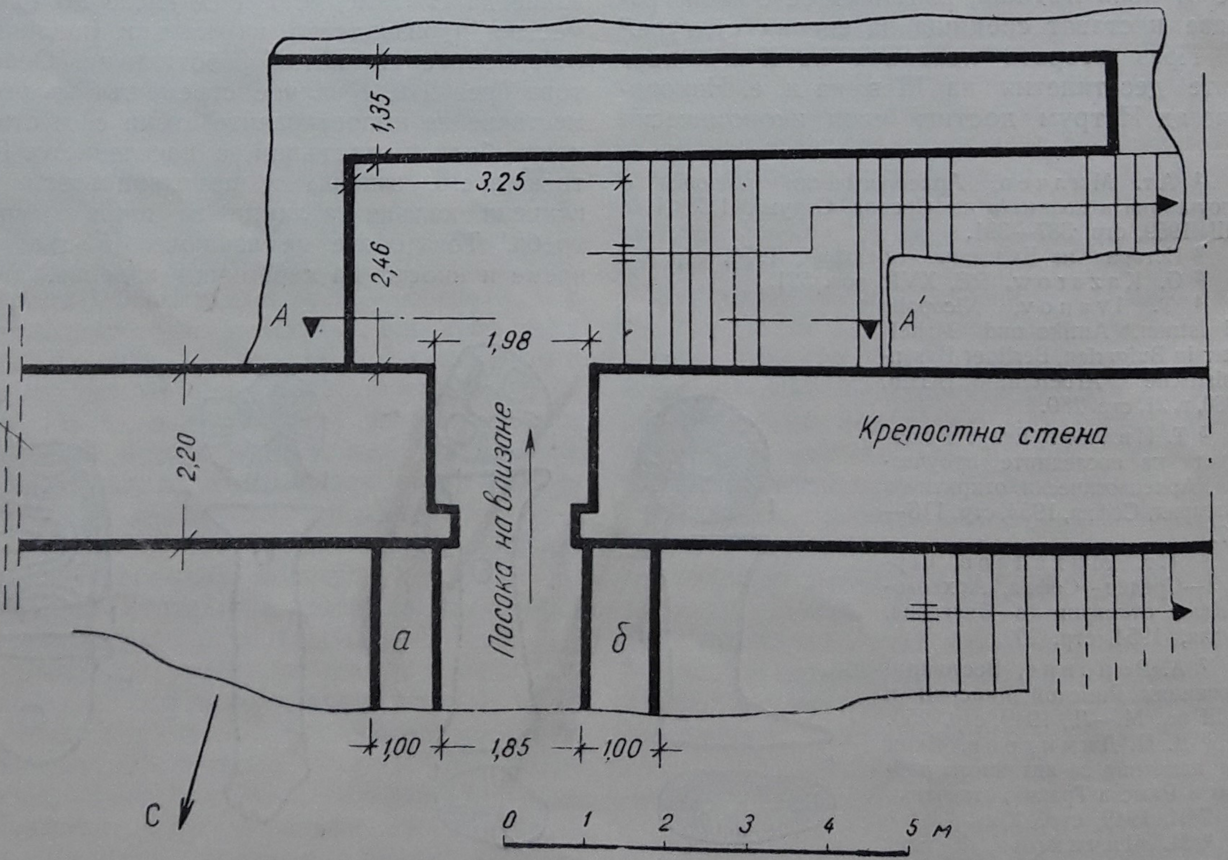

1 *План на разкопания сектор от северната крепостна стена на Небет тепе*
Plan du secteur fouillé du mur d'enceinte Nord de „Nebet Tepé"

в редове, които се изравняват хоризонтално чрез дебел слой червен хоросан и вмъкване на малки плочести камъни. От външната страна на сектора се откри част от неговото лице и фундаментът на крепостната стена. В източния край крепостта стъпва направо върху скалистия терен, като местата между отделните възвишения на скалите са запълнени със зидария в opus caementicium с обиченца тухли. В западния край на сектора фундаментът в долната си част е изграден от неголеми ломени камъни, които правят едно разширение до 1,05 м височина. Над тях до 1,65 м следват по-големи блокове (дълги от 0,52 м до 0,9 м, с височина 0,3 м — 0,48 м) с неизгладена повърхност и положени без определен ред. Известно хоризонтално изравняване се забелязва при горния край, върху който стъпва долната част от външното лице на крепостта (обр. 2). От него до нивото на днешния терен се откриха два реда блокове. Те имат формата и размерите на блоковете над терена с тази разлика, че фугите са запълнени с бяло-сивкав хоросан. На местата, където фугировката е запазена напълно, се вижда, че е направена от два пласта хоросан, като чрез правилни врязвания с острие се очертава един правоъгълник на лицевата повърхност на камъка (обр. 3). Над двата реда с бял хоросан продължава външното лице на крепостната стена със силно наситен червен хоросан в дълбочината на фугите. Първият ред с червен хоросан започва от западния край на сектора с малко излизане напред на каменните блокове, което към 8 м се изравнява с останалата лицева плоскост на стената.

Тук на височина 2,55 м от основата на стената се разкри вход в крепостта, широк 1,85 м и запълнен с камъни и срутвания от хоросан по цялата дебелина на крепостната стена. Върху този пълнеж стъпва и долният ред от блоковете с червен хоросан от външното крепостно лице. Всеки опит за пълно разчистване навътре се заплашваше от внезапно срутване на лицевите блокове, макар че се извършиха в процеса на разкопките известни допълнителни укрепвания с греди.[1]

Входът се откри добре запазен от вътрешната страна на крепостта (обр. 1). Той е широк 1,99 м и висок 2,5 м. Обрамчен е с тухлена зидария, която в лицето на зида образува дъга от тухла и половина (обр. 4 и 5). Тухлената зидария е изградена от цели и парчета тухли със замазани фуги от жълтеникав хоросан. Някои от тухлите със следи от рисувана мазилка са използувани вторично в зидарията. Дължината на лицевата страна на целите тухли е от 0,305 м до 0,33 м, а на парчетата — от 0,12 м до 0,19 м при дебелина от 0,035 м до 0,042 м. Различният размер на фугите се е отразил и в ши-

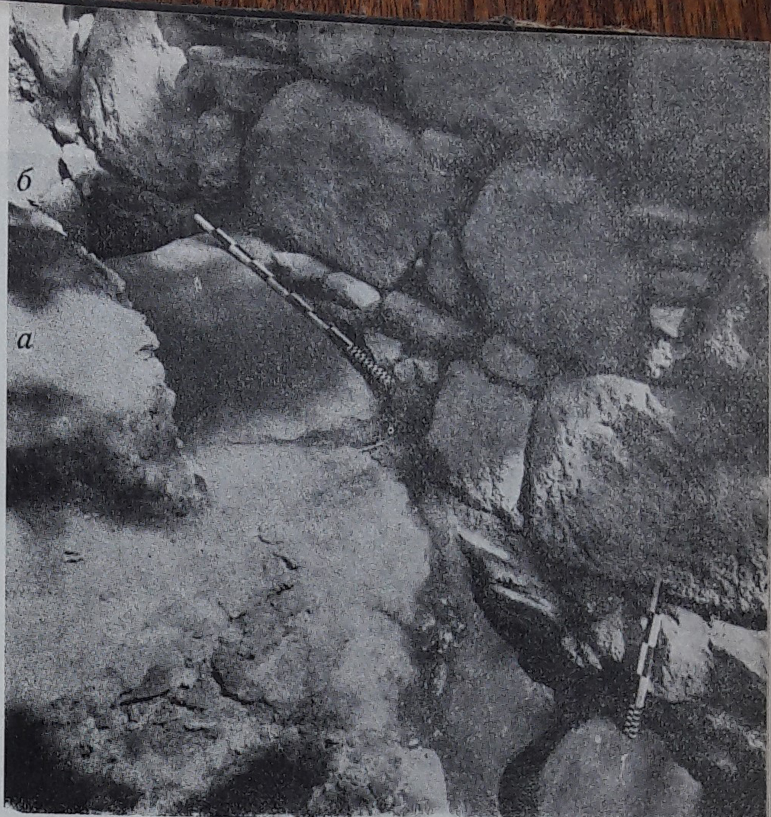

2 *Изглед от крепостната стена*
Vue du mur d'enceinte

3 *Хоросанена фугировка*
Joints du mortier

[1] Застрашените от срутвания места по време на разкопките бяха укрепвани от Специализираната строителна организация в Пловдив.

4 *Засводен вход, гледан от юг*
Entrée voûtée, vue du sud

двата тухлени пояса — от едри камъни, в подреждането на които проличава тенденцията за хоризонтално изравняване. Големи и различни по размери са блоковете на южната стена на коридора до първия тухлен пояс. Над него в зидарията са използувани по-правилни блокчета с почти правоъгълно лице (туфели), които са фугирани с жълтеникава хоросанова мазилка, оформена в правоъгълник чрез две успоредни линии, изтеглени с шнур. Хоризонталните фуги при тухлените пояси от стените на коридора, широки от 0,038 м до 0,05 м, са замазани с жълтеникава хоросанова мазилка по същия начин, както при тухлената зидария на входа. Зиданото стълбище в коридора води към входа и застъпва част от тухлената зидария на крепостната стена. Откриха се 16 стъпала с по една площадка след 6-ото и 11-ото стъпало (обр. 8). Иззидани са от два реда тухли, покрити с гнайсови

рината на фугите. На вертикалните фуги ширината варира от 0,006 м до 0,03 м, средно около 0,015 м до 0,02 м. При парчетата тухли на единични места вертикалните фуги достигат 0,06 м и 0,08 м. Ширината на хоризонталните фуги се движи между 0,04 м до 0,055 м, средно между 0,04 м и 0,05 м.

Успоредно на вътрешната страна на крепостната стена се разкри правоъгълен коридор с посока изток—запад, затворен от източната страна, и със зидано стълбище в него (обр. 1), чийто горен край извежда до днешния терен. Коридорът до края на стълбището е дълъг 10,5 м и широк 2,5 м. Стените му са запазени на нивото на крепостната стена и достигат 4,5 м височина. Те са широки 1,3 м. Изградени са с каменна зидария, прекъсвана от пояси от четири реда тухли (opus mixtum). Лицевата страна на тухлите е дълга от 0,305 м до 0,35 м. Запазени са само два тухлени пояса. При източната стена на коридора (обр. 6) каменната зидария под първия тухлен пояс е направена от сравнително дребни камъни, поставени без ред на обилен червен хоросан, а между

плочи. Височината на стъпалата варира от 0,26 м до 0,30 м, поради което стълбището е много високо. Високият наклон е в зависимост от неравния и скалист терен. Това проличава най-вече при южната стена на коридора, където скалите се открояват и пространството между тях е изпълнено с тухлена зидария. Очевидно коридорът със зиданото стълбище е съвременен на входа и чрез него е ставало влизането в града.

От входа се е излизало през един външен коридор, свързан с крепостната стена. Той е ограничен от два зида на разстояние един от друг 1,85 м, перпендикулярни на крепостната стена (обр. 1). Външната страна на зид *а* е груба, замазана с розов хоросан, който в основата на зида прави едно разширение навън и се свързва със скалата (обр. 7). Зид *б* отвън е без мазилка и до 1 м височина е изграден в opus caementicium от малки ломени камъни и парчета тухли, размесени в обилен червен хоросан. И двата зида са дебели 1 м, като на 0,40 м по тяхната дебелина се образува отстъп, който продължава по цялата им дължина. Че дейст

вително се касае за нарочно оформяне на отстъп, а не за разрушение, се вижда от вътрешното лице на зидовете. До 0,30 м височина от основата то е облицовано от него леми камъни, следвани от пояс от четири реда тухли, над който минава също каменна зидария (opus mixtum), чиито редове са положени в наклон съответно на дължината на зидовете (обр. 9). Фугите, широки от 0,038 м до 0,055 м, са замазани с жълтеникава хоросанова мазилка. Във вътрешния край двата зида завършват с пиластри от тухлена зидария, фугирана по същия начин, и ограничават входа при външното лице на крепостта. При разкриването на пиластрите ни се отдаде възможност да навлезем към 0,5 м в крепостта. Установи се, че облицовката от тухлена зидария продължава във вътрешността на стената. Непосредствено до пиластрите от двете страни се откри по една четвъртита дупка (0,30 м и 0,60 м дълбочина), предназначени за залостването на вратата. Зидовете на коридора до пиластрите трябва да са носели свод, който е стъпвал в отстъпа, очертан по тяхната дебелина. Подът е направен от два пласта: долен пласт от червен хоросан, дебел 0,09 м, и горен — дебел 0,05 м, в който са положени гнайсови плочи без определена форма (обр. 9). Изглежда, че целият коридор е бил скрит в ската на хълма, тъй като зидовете му са наклонени и тяхната височина отговаря на дълбочината на фундамента на крепостната стена от двете страни.

На 3,15 м западно от зид *б* на външния коридор се попадна на част от външно каменно стълбище (обр. 10), пълното разкриване на което не можа да се осъществи, тъй като изкопът ни се ограничаваше от оградния зид на алеята на хълма. Запазени са 8 каменни стъпала, като горното се намира на 0,60 м дълбочина от днешния терен. Каменната стълба върви в източна посока, прилепнала до лицето на крепостната стена. Осмото стъпало се изравнява с долния ред камъни, фугиран с бял хоросан. Засега остава

5 *Рисунка на входа*
Croquis de l'entrée

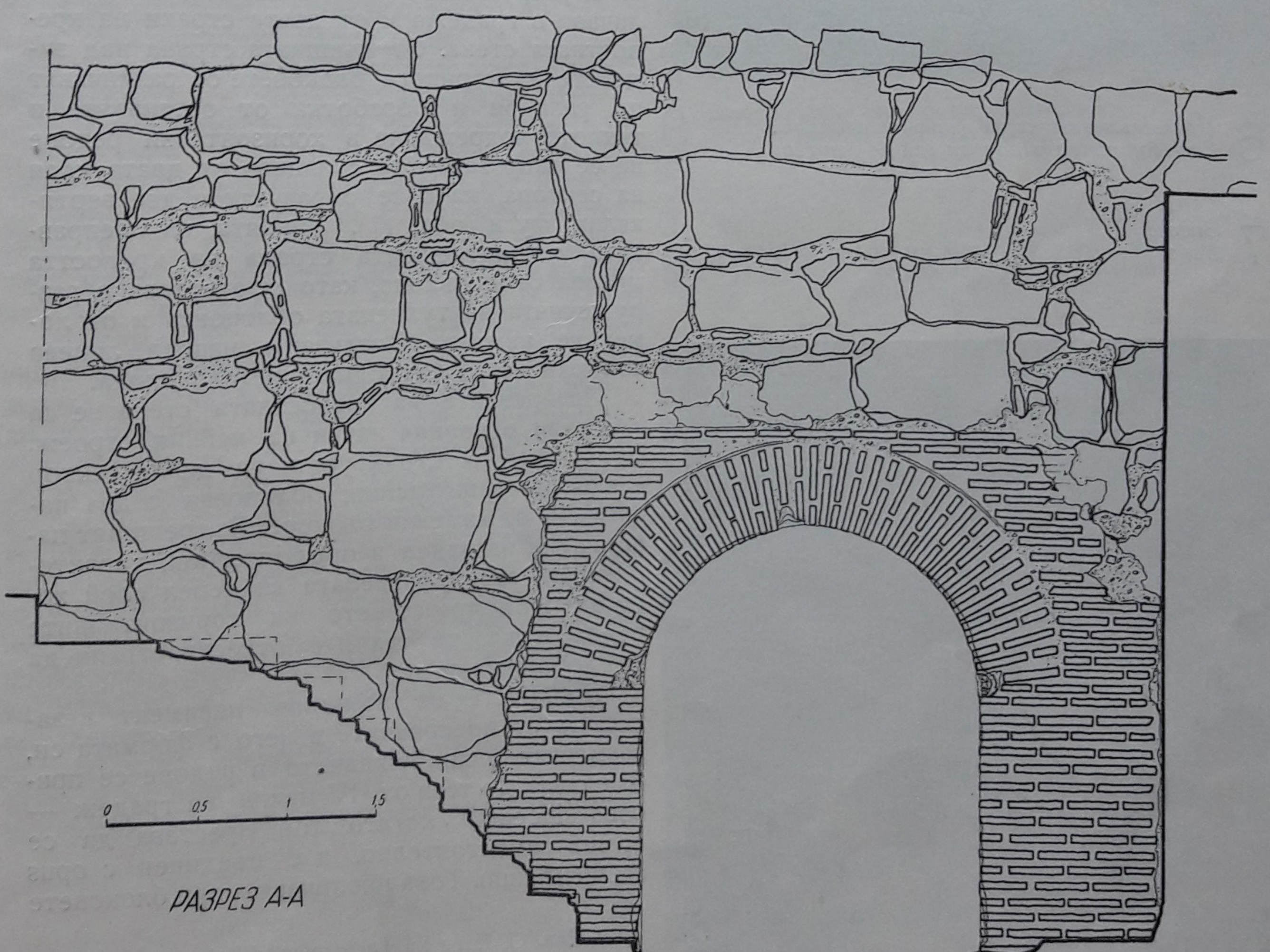

6 *Правоъгълният коридор на юг от входа*
Corridor réctangulaire au sud de l'entrée

7 *Зидове*
Murs

неизяснена връзката на каменното стълбище с крепостната стена.

Разкритият сектор от крепостната стена по северните склонове на Небет тепе и съоръженията към нея показват, че крепостта е била използувана през един дълъг период, през който е претърпяла известни преправки. Към началния период на строежа на крепостта принадлежи градежът с бялосивия хоросан от външното ѝ лице в западния край на сектора. С него се свързват и каменните стъпала на външното стълбище. Едновременността на двата градежа проличава и от засъхналия слой бял хоросан върху осмото стъпало, непосредствено до фугата му с крепостта. Първият ред блокове на червен хоросан от външното лице на крепостната стена очертава първата му преправка. С нея се свързват входът със засводения коридор и коридорът с вътрешното зидано стълбище. Съвременно на входа е и външното лице от източния край на разкопания сектор, чийто фундамент е конструктивно свързан със зид *а* на коридора. Запълването на коридора и целия вход посочва една следваща преправка, направена след разрушаването на входа отвън. Тя проличава в градежа и от двете страни на крепостната стена. От външната страна над зидовете на коридора блоковете се различават по размери и обработка от останалите и тяхното подреждане в хоризонтални редове не се свързва добре с лицето от двата края на сектора, като се образуват и две вертикални фуги (обр. 11). Линията на преправката от вътрешната страна на крепостта минава около входа, като се очертава в разрушенията на тухлената облицовка и от ломените камъни с излизаща напред лицева повърхност между стълбището и входа.

Преправките на крепостната стена не са изменили основния начин на нейния строеж. Преди всичко структурата на целия сектор е в opus caementicium, облицован с два парамента от каменни блокове. Вътрешният парамент е изграден в opus incertum, характеризиращ се с употребата на дебел слой хоросан и подреждането на хоризонталните редове така, че техните отвесни страни да се доближават.

Блоковете от външния парамент независимо от преправките в него с формата си, размерите и подреждането в редове се приближават до тези от IV начин на градеж — opus siliceum,[1] когато той престава да се среща самостоятелно, а е съединен с opus caementicium. Това проличава и при блоковете

[1] Срв. G. Lugli, La tecnica edilizia romana, Roma, 1957, 379 и сл.; табл. VI, IX, XV.

от началния период на крепостната стена с
фугировката от бяло-сивия хоросан, чрез
която лицевата повърхност на блоковете
помня opus quadratum, с който блоковете на-
сеum постепенно се е слял.[1] За една много
напреднала фаза на този градеж свидетел-
ствува и вмъкването на множество малки
камъни във фугите, запълнени със силно
наситен червен хоросан, за да се получи хо-
ризонтално изравняване на блоковете при
външното лице на крепостта. В случая упо-
требата на два вида хоросан има само прин-
ципно значение за изясняване хронологиче-
ското развитие на градежа, в който се отра-
зява както качеството на строителния мате-
риал, така и умението на строителите, които
са го използували.

Досегашните резултати от разкопките на крепостната стена по северните склонове на Небет тепе показват, че тя неправилно е отнасяна досега към крепостните строежи преди завладяването на Тракия от Филип II Македонски и не може да се смята за „праисторическа"[2]. Нейният градеж разкрива прийомите на едно напреднало строителство, с което се характеризират римските строежи от края на републиката и през империята. За едно по-точно датиране засега ни липсват стратиграфски наблюдения на културните напластявания около крепостната стена. Фрагментите от керамика, намерени размесени със срутванията на градежите, ни посочват само, че крепостта трябва да е запазила своето значение в един дълъг период от време, ограничаващ се от ранната римска епоха до X—XI в. Сигурни податки за датиране засега остават само наблюденията върху начините на градеж.

Изграждането на ядрото на крепостния зид в opus caementicium, употребяваният материал и начинът, по който е оформен външният парамент, ни дават основание началния период на градеж да отнесем от I в. пр. н. е. до I в. на н. е. Първата преправка трябва да е направена не по-рано от средата на III в. Фактурата на червения хоросан, начинът по който той е използуван в ядрото на зида, ширината на отвесните и вертикалните фуги в тухлената зидария при входа и коридорите, както и формата и качеството на тухлите ни дават възможност входа и коридорите към него да отнесем към една преправка на крепостната стена от края на III в. и първата половина на IV в. на н. е. Изглежда, че тази преправка не е проме-

[1] G. Lugli, цит. съч., стр. 81 и сл.
[2] Срв. Д. Цончев, Приноси към старата история на Пловдив, София, 1938, стр. 38.

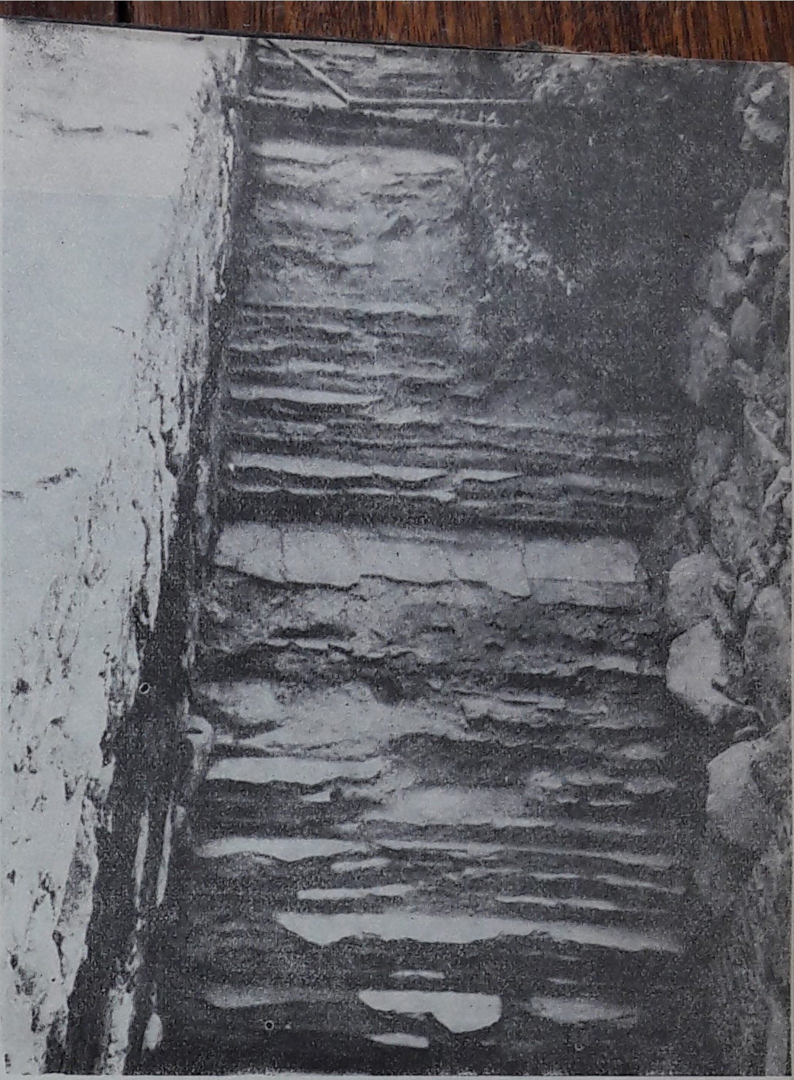

8 *Вътрешното стълбище в коридора*
Escalier intérieur du corridor

9 *Вътрешен изглед на коридора пред входа*
Vue intérieure du corridor près de l'entrée

нила посоката на крепостта по склоновете на хълма, тъй като останки от бяло-сивия и червения хоросан се откриха полепнали по скалистия терен, върху който стъпва източният край на стената. Запълването на входа и коридорите към него във връзка с тяхното изоставяне трябва да е станало в един близък период от време, не по-късно от VI в., тъй като използуваният строителен материал и начинът на градеж не се различават съществено от предишния.

10 *Външното стълбище*
Escalier extérieur

Към култа на Сабазий в Сердикийската област

Теофил Иванов

При изкопни работи в с. Обединение[1] (в района на бившото с. Маслово), северозападно от р. Блато постоянно се откриват останки от масивни сгради строени с камък, печени тухли и хоросан, отнасящи се към времето на римското владичество в Тракия. Такива сгради се намират под дворовете на Райко Гергинов, Младен Мальов и др., разположени в непосредствена близост до реката, по първата и втората улица, перпендикулярни на шосето, което води от с. Обединение за с. Петърч. През 1959 г. Р. Гергинов като копал кладенец в двора си се натъкнал на зид, който според неговите сведения бил широк около 1,5 м. Известните досега случайни находки показват несъмнено, че при бившото с. Маслово е съществувала римска станция, която е лежала на важния военен и стопански път Сингидунум—Сердика—Филипопол—Константинопол. Тази станция не е засвидетелствувана нито в римските пътеводители (итинерарии) и историографи, нито в археологическата литература. На няколко километра източно от с. Маслово при с. Костинброд се локализира римската станция Скретиска,[2] а в западна посока между Сливница и Драгоман се търси станцията Мелдия.[3]

[1] С. Обединение обхваща селата Шияковци и Маслово.

[2] Латински извори за българската история, I, София, 1958, стр. 40 (Певтингеровата карта).

[3] Пак там.

От станцията при с. Маслово произхожда един варовиков постамент за колона с гръцки надпис, изровен преди 18 години от левия бряг на р. Блато, на около 25—30 м надясно от моста до площада.[1] Оттам той бил пренесен в гробищата на селото, гдето го видях през май 1960 г.[2] Сега той се пази в Археологическия музей при БАН в София.

Постаментът представя монолитен блок, висок 1,13 м, оформен като база на колона (горната част) и същински постамент с форма на жертвеник (долната част). Базата има диаметър 0,48 м и височина 0,16 м. Отгоре в средата се намира кръгла дупка с диаметър 6 см и дълбочина 4,5 см за поставяне на железен щифт, с помощта на който ставало закрепването на колоната. Към дупката води улей за наливане на олово. Постаментът показва, че той е принадлежал към една сграда с колонада. Това се потвърждава и допълва от съдържанието на гръцкия надпис, издълбан върху лицевата страна на постамента (вж. по-долу). Долната част има горен и долен придав: височина 0,97 м, страна на придавите 0,57 м. и ширина на тялото 0,40 м и височина 0,50 м. Под горния и над долния придав има ивица, изпъкнала с 1 см. Днес постаментът е пропукан върху лицевата страна с надписа в отвесна посока, обаче буквите са сравнително добре запазени. Липсва малка част от долния ляв ъгъл на лицевата страна на паметника.

Надписът съдържа 10 реда. Първият ред е написан върху горния придав, вторият ред върху горната изпъкнала ивица, а останалите редове изпълват лицевата страна на тялото и долната изпъкнала ивица. Височината на буквите е 3 см (1. ред и 3.—10. ред) и 3,5 см (2. ред). Разстоянието между редовете е 1 см. Буквите се характеризират с правите си хасти и правоъгълни чупки, като например: *A*, ⟨, θ*Y*, ⊏ и *M*. Буквата *K* има къси наклонени хасти, буквата *П* има издължена горна хоризонтална хаста и пр. Като знак за съкращение на лично и бащино име е употребена дъгичка, поставена над началната първа или върху първите две букви на името. В 1. ред се чете *Γεβαζίῳ* = *Γαβαζίῳ*. Тя се среща често в надписи от Мизия и Тракия.[3] 4ред — *πρετωρίῳ* = *πραιτωρίῳ*. Съюзът *KE* е предаден фонетично = *KAˇI*. Същата форма имат някои гръцки надписи от времето на Север Александър и Гордиан III, намерени в Никополис ад Иструм.[4] Честа е употребата на лигатури в надписа: 1. ред—*WE* и *ПH*, 3. ред—*ME*, 4. ред—*ПP*, *TWP* и *YP*, 5. ред — *NTWN*, 6. ред — *TWN* и *WNK*, 7. ред—*NT*, 8. ред—*ПE* и *TWH*, 9. ред—*WN* и 10. ред—*HP*.

Надписът гласи:

Σεβαζίῳ ἐπηκόῳ
Π̆(όπλιος) Αἴ(λιος) Ἰουλιανὸς
στρατευσάμενος ἐν
πρετώριῳ θεοῦ Μ̆(αρκου) Αὐ̆ρ(ήλιου)
Ἀντωνίνου Σευήρου
ἐκ τῶν εἰδίων κατε-
σκεύασεν τὸ ἔργον ὑ-
πὲρ ἑαυτοῦ κὲ τῶν ἀ-
δελφῶν Αἴ̆(λιου) Μάρκου
κὲ Ἡρακλίδου.

1 *Постамент от светилище на Сабазий от с. Обединение, Софийско*
Socle du sanctuaire de Sabazius de Obedinenie, rég. de Sofia

[1] Паметникът е намерен от Григор Манолов и Владимир Ат. Спасов, жители на с. Маслово.

[2] Длъжа да изкажа моята благодарност на Васил Стоянов Найденов от София, който ми обърна внимание на постамента.

[3] Надпис от с. Бухово, Софийско (Мсб, XVIII, стр. 782; Г. И. Кацаров, Принос към старата история на София, София, 1910, стр. 88, № 70); надпис от с. Мрамор, Софийско (ИНАМ, I, 1907, стр. 160, № 209; Г. И. Кацаров, цит. съч., стр. 89, № 72 и др.

[4] G. Mihailov, Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, II, № 637 и 641.

Превод:

„На вслушващия се Сабазий.
П(ублий) Е(лий) Ю(лиан),
служил в преторианската
гвардия на божествения
М(арк) Авр(елий) Антонин
Север, издигна сградата
(светилището) със собствени
средства заради себе си и
братята си Е(лий) Марк и Хе-
раклид“

Посвещението съдържа интересни данни за култа на Сабазий в римската станция при с. Маслово, за посветителя и за характера на издигнатата сграда. Освен това паметникът се датира много точно.

Самият постамент, както и изричното споменаване на думата *τὸ ἔργον* („сграда“, „храм“ и др.) в надписа недвусмислено свидетелствуват, че в случая се касае за построяването на светилище на Сабазий. Трябва да се предположи, че тук занимаващият ни постамент за колона е бил един от двата постамента, които са оформяли входа към светилището. Вероятно между тях е имало няколко стъпала, които са водели към преддверието, или постаментът е бил част от една колонада пред светилището. За съжаление не разполагаме с повече данни за плана и изгледа на светилището. Не са разкрити основи, стилобат на колонадата, други постаменти, колони, капители, архитрави, корнизи и пр. По-пълна представа бихме имали, ако се потърсят и разкрият останките на светилището.

В надписа божеството е означено само с името *Σεβάσιος*, без да се предшествува от думите *ϑεὸς* или *κύριος*. Сабазий носи епитета *ἐπήκ ος*, т. е. „който се вслушва“, известен и от други посвещения на божеството. Същият епитет се среща често при много божества от тракo-римския пантеон, като например тракийския конник херос, Аполон, Артемида, Асклепий, Хелиос, Епона, Хефест, Кибела, Митра, Хеката и др.[1]

Култът на Сабазий в Сердика и в нейната градска територия се е радвал на особена почит. В Сердика[2] бил издигнат храм (*ναὸς*) на Сабазий от негов жрец. Един жертвеник с посвещение на Сабазий произхожда от с. Бухово, Софийско,[3] друг от с. Мрамор, Софийско.[4] Особено интересен в случая е жертвеникът от с. Драгоман, Софийско,[5] намерен в светилището на Сабазий на върха Чепан, наречен още Петров кръст, недалече от с. Маслово. Там се намира издълбан в скалата правоъгълник с дължина 13 м и ширина 5 м, над който Г. И. Кацаров предполага, че се е издигало светилището на Сабазий.

Относно произхода на култа на Сабазий има натрупана значителна литература, която отразява различните схващания на учените.[6] Някои приемат, че Сабазий е бил главно тракийско божество, чийто култ бил отрано пренесен в Мала Азия от тракийските преселници (фригите), смесили се с местното малоазийско население. Той бил първоначално бог на целокупния живот в природата — покровителствувал растителността и земеделието. Елхата е неговото свещено дърво, а боровата шишарка и овенът са неговите характерни атрибути. Обикновено той се представя като брадат конник с рога на изобилието, с фригийска шапка, ръката му вдигната за benedictio latina и др.

Други учени намират близост между култа на Сабазий и Дионис, смесени често пъти. Сабазий през римската епоха се е отъждествявал също със Зевс (Юпитер)[7] и Хелиос (Сол)[8], както се установява от надписите.

Дарителят на средства за издигането на светилището на Сабазий е римският гражданин Публий Елий Юлиан, който е служил като войник в преторианската гвардия в Рим на „божествения император Марк Аврелий Антонин Север“, т. е. на император Каракала (198—217). Епитетът „божествен“ показва, че построяването на сградата е станало след смъртта на Каракала, навярно по времето на неговия наследник Елагабал (218—222). Понякога императорите са носели този епитет и приживе (например надписи от Никополис ад Иструм[9] и другаде). При нашия паметник е употребен един от обичайните изрази за означение на „преторианец“, „войник от преторианската гвардия“ — *στρατευσάμενος ἐν πρετώριῳ*. Същият израз се среща върху един надпис от с. Беловодица, Прилепско.[10] В надпис от Амфиполис се чете изразът *ἐστρατεύσατο ἐν πραιωρίῳ*.[11] В други надписи се явява изразът *στιρατιώτιης πραιτωριανός*.[12]

[1] Mihailov, цит. съч., II, стр. 247 (регистърът).
[2] Г. И. Кацаров, цит. съч., стр. 49 и сл.
[3] Пак там, стр. 49 и 88, № 70.
[4] Пак там, стр. 49 и 89, № 72.
[5] Пак там, стр. 50 и сл. и 89, № 71.
[6] Пак там, стр. 51 и сл.; G. I. Kazarow, RE, VI A, Thrake (Religion), кол. 495 и цит. там литература; Я. Тодоров, Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа, София, 1928, стр. 87 и сл.; P. Perdrizet, Cultes et mythes du Pangée, 1910, стр. 53 и сл.; RE, I A, кол. 1545.
[7] Пак там.
[8] Пак там.
[9] Mihailov, цит. съч., II. стр. 89, № 632.
[10] Б. Геров, Латинско-гръцки лексикални взаимоотношения в надписите от балканските земи, ГСУИФФ, т. XIII, 1945/46, стр. 28 и сл.
[11] Пак там.
[12] Пак там.

Преторианската гвардия се е състояла от различен брой кохорти в отделните периоди на империята.[1] При Август те били 9, от Калигула до Нерон — 12, от Домициан до 300 г. — повече от 10. Кохортите се състояли от по 500 души от Август до Септимий Север и от по 1000 души от Септимий Север нататък. Те носели епитети: Piae Vindices (при Септимий Север), Antoninianae (при Каракала), Alexandrianae (при Север Александър) и Gordinianae (при Гордиан III). Всяка кохорта се е състояла от по 6 центурии, както при легионите. Броят на преторианците в Рим преди Септимий Север (193—211) възлизал на 5000 души, а от негово време нататък на 10 000 души. Една част от преторианските кохорти оставала в Рим под командата на един от префектите на преторията, а другата част е придружавала императора във войните, които водел. Така например в 14 г. на н. е. преториански кохорти са участвували в потушаването на въстанието на панонците.

Отначало в преторианската гвардия са служели предимно лица от италийски произход и много малко провинциалисти.[2] Наймного преторианци се набирали от Етрурия, а по-късно и от други области на Италия. При Антонин Пий 94% били италийци и 6% провинциалисти. При Марк Аврелий и Комод настъпила рязка промяна в етническия състав. В един списък на преторианци (CIL, VI, 32628) 65% са италийци и 35% провинциалисти.

Преторианците постъпвали отначало направо в преторианската гвардия, от II в. на н. е., след като са преминали cohors vigilum, след това cohors urbana (службата в тях общо от 1 до 5 години) в III в, след като са служели вече в легионите.

Преторианци имало и от Мизия и Тракия. Значителен е броят на преторианците от Сердика.[3] Тук публикуваният надпис разширява техния брой с едно лице от Сердикийската градска територия (стратегия). Той трябва да е имал достатъчно средства, за да построи светилище на Сабазий. Надписът хвърля светлина и върху неговия личен живот. Фактът, че той издига светилището за свое здраве и за здравето на братята си Елий Марк и Хераклид, свидетелствува, че

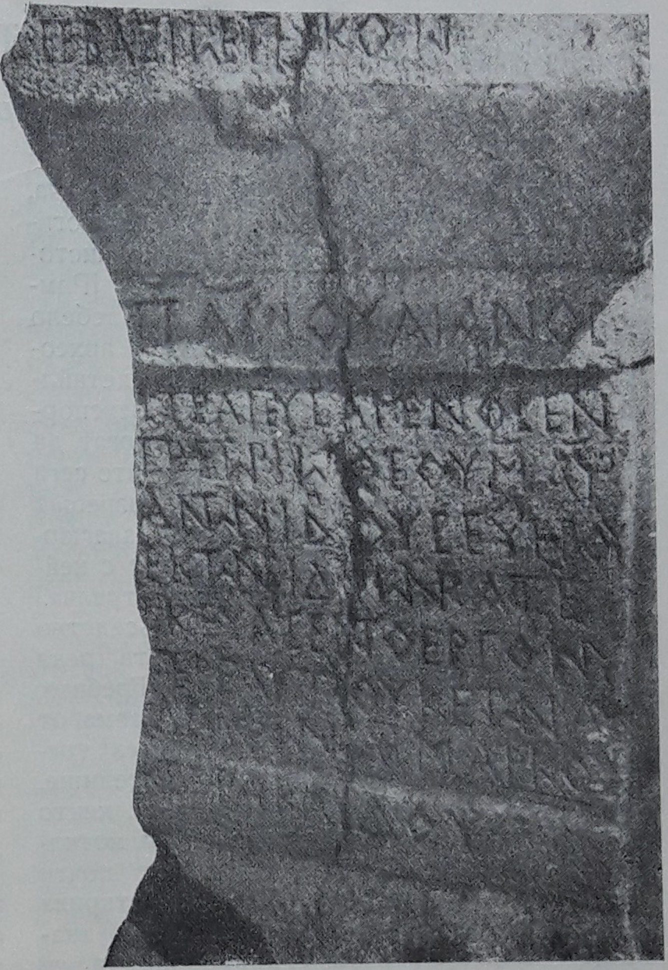

2 *Гръцки надпис върху постамента*
Insription grecque sur le socle

той е нямал свое семейство. В противен случай върху други подобни надписи посвещенията са за здравето на посветителя, на жена му и на децата му, ако е имал.

Интересният надпис предлага достатъчно данни, за да се проучи мястото, гдето е открит постаментът, и да се потърсят останките от светилището на Сабазий.

[1] H. Treidler, RE, XXII, 2, кол. 1634 и сл.

[2] Въпросите за числения и етническия състав на преторианската гвардия са подробно разгледани в цитираната статия на H. Treidler, RE, XXII, 2, отгдето използуваме горните сведения.

[3] Кацаров, цит. съч., стр. 92 и сл.

Новооткрити паметници от с. Стрелча

Димитър Цончев

Землището на планинското село Стрелча, Пазарджишки окръг, е богато с археологически паметници, като се почне от праисторическо време и се стигне до днес.[1] [Римската материална и духовна култура е дебело подчертана както исторически, така и археологически в нашите земи, но нейното детайлно проучване всеки ден се извършва. Безспорно е, че с течение на времето ще могат да се открият още много паметници, които сега се намират под земята, и ще се разрешат редица проблеми от миналото на Панагюрската покрайнина. Така стои въпросът с нейното проучване и в землището на с. Стрелча.]

В южния край на селото в съседство с жп. гара и левия бряг на селската река Стрелчанска Луда Яна се намира м. „Гребча", по-голямата част от която днес се заема от постройките на селското ТКЗС. През тракийско време тук е имало малко селище, съществувало и през римската епоха, както това се вижда от запазените следи и могилния некропол. В най-западната ѝ част почти над сегашното шосе за селото се откриха следите на тракийско светилище. Те са значително заличени и не е възможно да се дадат точните му размери. Все таки сградата е била около 4/6 м, отчасти изкопана в скалния терен. При копане през 1957 г. от страна на селяните на това място бяха намерени три силно изтрити мраморни оброчни плочки на тракийския Херос, които сега се намират в музейната сбирка в селото. Те са следните:

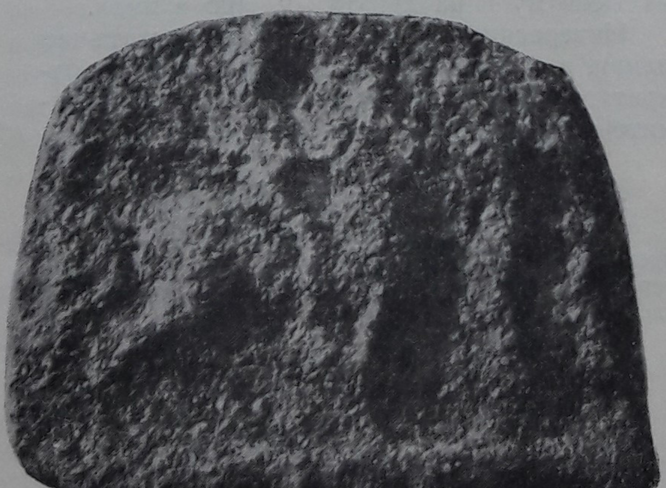

1 *Мраморна оброчна плочка на тракийския Херос, с. Стрелча ● Plaque votive en marbre d'un Eros thrace, vill. Strelča*

1. Силно изтрита мраморна оброчна плочка на тракийския Херос, горе закръглена, с размери: височина 0,178 м, ширина 0,20 м, и дебелина 0,02 м (обр. 1). Конникът и конят са спокойно стоящи надясно.[2] Първият държи в дясната си ръка дълго копие почти в хоризонтално положение. Пред коня се виждат две женски фигури, за които поради силната повреда не може да се установи дали са насреща.

2. Също, счупена на четири части, от които едната липсва, височина 0,395 м, ширина 0,35 м и дебелина 0,04 м (обр. 2) Конникът, с развята назад хламида и дълго копие, което засяга горната рамка, ловува.[3] Под него куче надясно; срещу кучето наляво глиган, чиято задна част остава зад грубия жертвеник, върху който стъпва с предните си крака галопиращият кон; зад жертвеника права женска фигура; зад коня отзад права мъжка фигура, почти насреща, която с дясната си ръка задържа опашката на коня.

3. Също, с повредена рамка, височина 0,30 м, ширина 0,305 м и дебелина 0,025 м (обр. 3). И тук имаме втората сцена според разпределението на Г. И. Кацаров[4] — конникът ловува. В дясната си ръка държи копие, а в лявата — кръгъл щит, представен тук зад главата на коня. С предния си десен крак конят стъпва върху нисък жертвеник. Отзад зад коня права мъжка фигура, почти насреща, задържа с дясната си ръка опашката му. Под коня две кучета надясно, едното по-малко, другото по-голямо, захапват ухото и муцуната на глиган наляво, чиято задна част остава зад жертвеника и двете женски фигури. Между коня и жертвеника две женски фигури насреща, облечени с дълги дипллести и препасани хитони. Върху жертвеника права мъжка фигура насреща, почти наравно

[1] П. Детев, Праисторически селища в Панагюрско, сб. Панагюрище и Панагюрският край в миналото, II, София, 1961, стр. 33 и сл.; Д. Цончев, Из далечното минало на Панагюрска околия, същия сборник, I, 1956, стр. 55; същият автор, Крепостите в басейна на Стрелчанската река, същия сборник, II, стр. 38 и сл.; същият автор, Археологическите паметници върху южните склонове на Панагюрска Средна гора, София (под печат).

[2] G. I. Kazarow, Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Buglarien, Budapest, 1938, стр. 5.

[3] Втората сцена според разпределението на G. I. Kazarow, a. a. O. 6.

[4] A. a. O. 6.

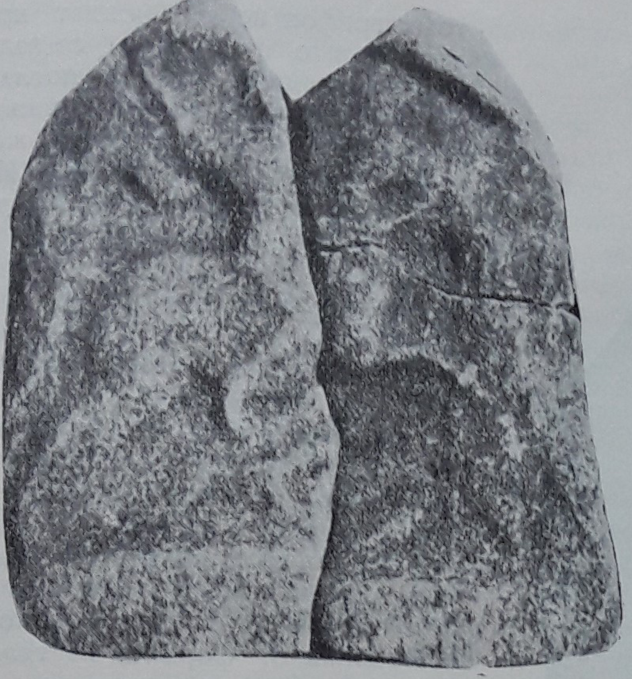

2 *Мраморна оброчна плочка на тракийския Херос, с. Стрелча ● Plaque votive en marbre d'un Eros thrace, vill. Strelča*

с двете женски фигури. Не е ясно какъв предмет държи мъжката фигура в дясната си ръка, поставен почти хоризонтално.

За отбелязване е, без да може засега да се даде едно точно и вярно тълкуване от развитието на култа на Херос, че обикновено, когато пред коня има две женски фигури, винаги зад него има и права мъжка фигура.[1] По-малко са случаите, когато имаме една женска фигура пред коня и втора мъжка зад него.[2]

На около 1—1,5 км югоизточно от края на с. Стрелча отстои м. „Св. Илия“, която носи името си от едноименния параклис. В нея се намират три тракийски могилни некропола, а именно некрополът в м. „Рошавата могила“, който се състои от шест могили, разположени над и под жп. линията и шосето, сега повечето от тях вече унищожени. От едната от тях е известно тракийско могилно погребение от елинистическо време (III в. пр. н. е.).[3] Вторият некропол се състои от една могила, която се намира в югозападния край на тази местност. Върху нея се издига и самият параклис „Св. Илия“. Третият некропол се състои също от една голяма могила, известна с името „Жаба могила“, наречена така поради въденето на жаби в малкото блато, което се намира около нея, образувано още навремето при натрупването ѝ. Следите на изчезналото селище се намират по северните склонове на близката височина Окопана — Добридял, между „Жаба могила“ и параклиса.

През декември 1958 г. селяните, като копали в северозападната периферна част на „Жаба могила“, попаднали на необработени камъни, които я обграждали, поставени още навремето с цел да не се събаря пръстта. Между тия камъни те намерили и една част от варовиков висок релеф, който сега има размери: височина 1 м, ширина 0,70 м, и дебелина 0,23 м (обр. 4) и се пази в селската музейна сбирка. Това е дясна част от архитектурен паметник със сложен профил в десния край. Върху полето е бил представен наляво, с глава, обърната надясно, спокойно стоящ грифон-лъв. От него сега са запазени само предната част от тялото му с главата, шията и двата предни крака, от които десният вдигнат нагоре. На шията му отдолу между двата крака са дадени стилизирани малките пера, които единствено в запазената част напомнят за орловата му природа[4] На

[1] Kazarow, a. a. O.; n⁰n⁰ 5,11, 198, 205, 225, 260, 288, 296, 306, 309, 312, 315, 331, 342, 354, 409, 410, 414, 425, 461, 493; D. Zontschew, Neue Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien, AB, 1950, стр. 206, Abb. 68_2.

[2] Kazarow, a. a. O. 35, 237, 272, 301, 445, 466, 502ª.

[3] D. Končev, Der Goldschatz von Panagjuriste, Monumenta archaeologica, IV, Pracha, 1956, стр. 124; същият автор, Из далечното минало на Панагюрска околия, сб. Панагюрище и Панагюрско в миналото, I, 1956, стр. 63.

[4] Грифонът е митическо, фантастично, баснословно животно, което наподобява орела, лъва и пр., взето от гърците от Ориента и видоизменено. За него вж. DA, 1668 sqq., s. v. Gryps (F. Durrbach); Roschers MU., 1_2, 1742 ff., s. v. Gryps (Furtwängler); RE VII, 1902 ff., s. v. Gryps (Zieglers), а грифон с дигнат преден крак, както нашия Roschers ML, 1_2, 1759 f. u. DA 1670 et 1671, обр. 3659, представен върху монетите на Теос и Абдера.

3 *Мраморна оброчна плочка на тракийския Херос, с. Стрелча ● Relief en calcaire d'un griffon-lion, vill. Strelča*

4 *Варовиков релеф на грифон-лъв, с. Стрелча*
Relief en calcaire d'un griffon-lion, vill. Strelča

този грифон не се виждат крилете, които обикновено са заловени за плещите му. Тук последните са свободни, както се вижда от релефа. Това състояние можем да обясним по следния начин. Изхождайки от доста грубата изработка, можем да допуснем, че те въобще не са дадени, като в случая грифонът се приближава повечето към лъва, отколкото към орела, т. е. тук имаме една разновидност на грифона.

Грифонът в митовете на различните източни народи и Гърция обикновено символизира бдителността, бодростта на боговете, тяхното могъщество, сила и бързина. Той играе ролята на пазач, покровител или на лош (вреден) демон. Изхождайки от формата на тялото му, трябва да кажем, че тук имаме персийско-гръцки тип на грифон-лъв.

Трябва да предполагаме, че това е било първоначално архитектурна част, украса на някоя обществена постройка в близкото селище, чиито некрополи изброихме. След разрушението на постройката, когато релефът е бил счупен, по-късно е бил употребен вторично за ограждане на могилата. От художествена гледна точка следва да отнесем релефа към римската епоха.

Дървени римски тоалетни принадлежности

Янка Младенова

Дървото като материал за изработване на съдове, покъщнина и различни уреди е било употребявано наред с глината, бронза и желязото. Много малко се е запазило обаче от предметите, изработени от дърво, поради това че то гние. Като случайност в един от шахтовите гробове в Микена и в един късномикенски гроб в Дендра са запазени по една дървена чаша. В Гърция от класическо и елинистическо време не е запазен нито един дървен съд. Дървени съдове и кутийки са намерени в няколко гроба в Италия, Германия, Мала Азия и Южна Русия. По-голямата част от тях са от елинистическо време.[1]

У нас дървени предмети от предримско време не са запазени, а тези от римско време са съвсем малобройни. В настоящата статия обнародвам няколкото дървени предмета,

[1] A. Rieth, Antike Holzgefässe, AA, 1955, 70, стр. 1 и сл.

които се намират в Народния археологически музей в София. С изключение на един, който представлява части от дървена тояга, останалите са тоалетни принадлежности.

През 1910 г. при каптиране на водите в Бургаските бани (бивши Айтоски бани) са били намерени значителни остатъци от римските бани Aquae calidae.[1] Намерените монети на брой около 3000 показват, че банините са били посещавани още от IV в. пр. н. е., през цялата античност и през византийско време. Разкопаването е било извършено от работниците по каптажа, без да е присъствувало лице от Народния музей.[2] От намерените предмети, които са били разпръснати, в античния отдел на Народния музей в София са постъпили 43 предмета — оброчни паметници на нимфите, много пръстени, геми, фибули, обеци и др., от които само няколко са обнародвани.[3] Между необнародваните предмети има една дървена кутийка и едно дървено капаче,[4] инв. № 4659. Кутийката (обр. 1, *a*) е цилиндрична с много малки размери, височина 0,035 м и диаметър 0,038 м. Горе е изрязана неправилно и е образуван жлеб за поставяне на капаче, под който като украса една вдлъбната окръжност обикаля кутийката. Капачето (обр. 1, *б*) е изрязано също неправилно, но е с по-големи размери, диаметър 0,042 м, и не приляга добре на кутийката. То е от друга подобна кутийка. Украсено е с вдлъбнати концентрични окръжности — една в края покрай ръба и две по средата. Една окръжност опасва капачето отстрани при долния ръб. Заедно с това капаче кутийката е висока 0,045 м. Такава е била приблизителната ѝ височина и със собственото ѝ капаче. Пространството, което остава вътре в кутийката, е дълбоко 0,025 м, с най-голям диаметър 0,03 м.

Подобна дървена цилиндрична кутийка с капаче (обр. 1, *в*) е постъпила в Народния музей в София през 1894 г., инв. № 573, заедно с глинени лампички и стъклени лакримарии, намерени в саркофази от римско време във Варна. Обнародвана е без описа-

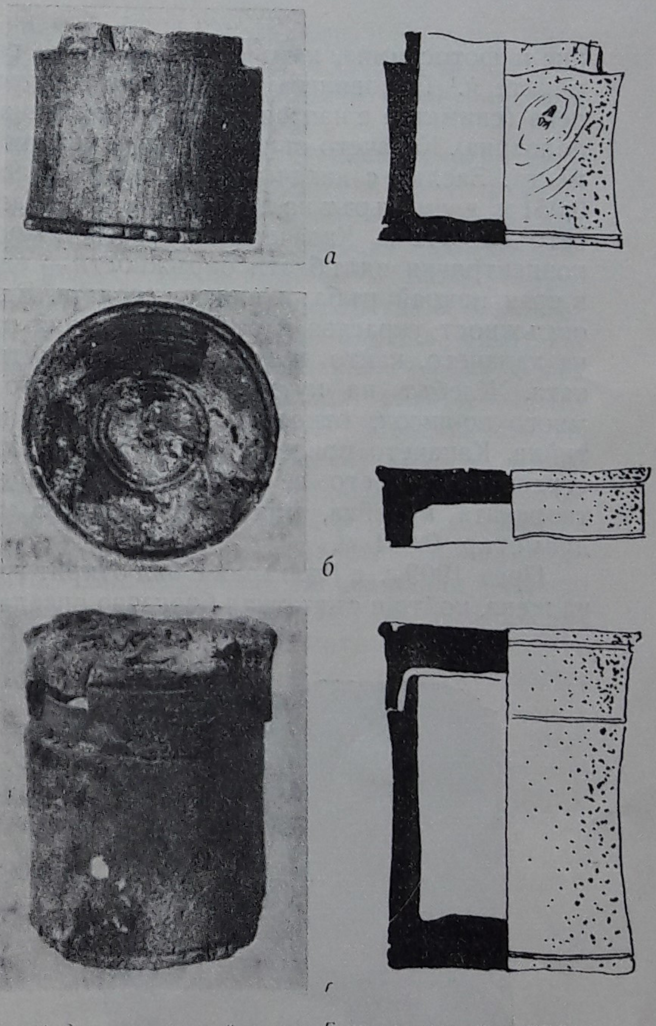

1 *а) дървена кутийка от Бургаските минерални бани, б) дървено капаче от Бургаските минерални бани,* **в)** *дървена кутийка от Варна*
a) petite boîte provenant des thermes de Bourgas,
b) couvercle en bos des thermes de Bourgas
c) petite boîte provenant de Varna

[1] За Aquae calidae вж. C. Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel, Prag, 1877, стр. 148, и Пътувания по България, Пловдив, 1899, стр. 756 и сл.

[2] Б. Филов, Находки в Айтоските бани (Aquae calidae), ИАД, I, 1910, стр. 216 и сл., ИАД, II, 1911, стр. 283 и сл. и АА, 1911, XXVI, стр. 348 и сл.; G. Seure, Rev. Num., 1923, № 16. За по-късно разкопаване на Aquae calidae и по-късни находки вж. Ив. Пандалеев, Стари селища около Бургас, ИАИ, IV, 1927—1928, стр. 305 и сл.; Ат. Игнатиев, ИАИ, V, 1928—1929, стр. 362; Г. п. Аянов, Археологически находки от Aquae calidae, ИАИ, XVII, стр. 280.

[3] Предметите са само изброени от Б. Филов в посочените статии. Обнародвани са златен пръстен с камея, ИАД, II, стр. 284, обр. 18; бронзова среднолатенска фибула, Р. Попов, Халщатски и латенски фибули от разни находища в България, Сп. БАН, VI, 1913, стр. 158 и сл., № 15, обр. 16; бронзова еднотимпална фибула, Б. Дякович, Халщатски и латенски фибули, ИАИ, I, 1921—1922, стр. 37 и сл., обр. 23а; част от оброчен релеф на трите нимфи с гръцки надпис, Г. И. Кацаров, Антични паметници из България, ИАД, III, 1912—1913, стр. 196 и сл., № 4, обр. 107.

Други находки, произхождащи от Aquae calidae: сребърен пръстен с гема и гръцки надпис, Ив. Велков, ИАИ, III, 1925, стр. 253, обр. 71; монети, Т. Gerassimov, Aelis, un roi scythe en Dobroudja, Studia hist. phil. serdicensia, Serdica, I, 1938, стр. 213 и сл.; ара с гръцки надпис, посветен на Херос, G. Mihailov, Epigraphica, ИАИ, XVII, 1950, стр. 291, № 1. Известната в археологическата литература надгробна плоча с релеф на конник и латински надпис от бившото с. Уруменикьой, сега Българово, Айтоско, според К. и Х. Шкорпил, МСб, IV, 1891, стр. 132 и сл., произхожда от Aquae calidae.

По-късните находки, чийто брой не е малък, са постъпили в Народния музей в Бургас и не са обнародвани.

[4] Кутийката и капачето не са споменати от Б. Филов между предметите, намерени по време на каптажа.

2 *България (София?) — три дървени кутийки. По A. Rieth*
Bulgarie (Sofia?) — trois boîtes en bois. D'après A. Rieth

ние и фотоснимка, като са дадени само размерите ѝ.[1] Половината от кутийката е отчупена (снимката е направена откъм запазената половина). Капачето също е отчупено на много места. Заедно с капачето кутийката е висока 0,051 м, диаметърът на дъното е 0,04 м, а капачето — 0,042 м. Капачето е украсено също с концентрични вдлъбнати окръжности — една в края покрай ръба и една в средата. Една окръжност украсява и отстрани горния ръб на капачето, както и долния ръб на кутийката. Жлебът на кутийката за капачето е много по-висок, отколкото при първата кутийка. Капачето прилепва много добре. Пространството, което се получава вътре в затворената кутийка, има височина 0,035 м и диаметър 0,031 м.

През 1909 г. в България е бил открит гроб на жена, който е съдържал бронзово огледало и няколко дървени тоалетни предмета. Цялата находка е постъпила в Британския музей. Първото съобщение за находката[2] посочва София за мястото, където е бил намерен гробът. H. B. Walters, който 10 години по-късно обнародва огледалото, дава същото местонаходище.[3] В цитираната по-горе статия на A. Rieth за дървените съдове авторът обнародва три кутийки[4] от Британския музей, като отбелязва, че произхождат от гроб от Sistova (Nordbulgarien). От направената справка в Британския музей се оказа, че това са трите кутийки (обр. 2) от горната находка, върху чието точно местонахождение имало съмнение. От кореспонденцията, която се води, не стана ясно защо Rieth посочва за местонахождение Sistova.[5]

Както показва бронзовото огледало, гробът трябва да се датира през III в. от н. е., а Rieth погрешно смята трите кутийки за елинистически. При неговата класификация, която се състои от 6 типа, кутийката с цилиндрична форма е тип B, който по форма е

3 *Лом. Кутийка от слонова кост*
Lom. Petite boite en ivoire

[1] Х. и К. Шкорпил, Могили, Пловдив, 1898, стр. 144. От същата находка са и частите от дървената тояга, инв. № 569.

[2] AA, 1910, XXV, стр. 510 и Филов, ИАД, II, 1911, стр. 266.

[3] Catalogue of the silver Plate in the British Museum, London, 1921, стр. 28, № 106, табл. XV и Филов, ИАИ, I, 1921—1922, стр. 228 и сл.

[4] Цит. съч., стр. 15, обр. 8—10.

[5] R. A. Higgins от Античния отдел на Британския музей беше така любезен да направи справките, свързани с тази находка, да сравни публикуваните от A. Rieth кутийки с постъпилите през 1909 г. в музея, да изпрати размерите им, както и фотоснимка на гребена. Тук му изказвам благодарност.

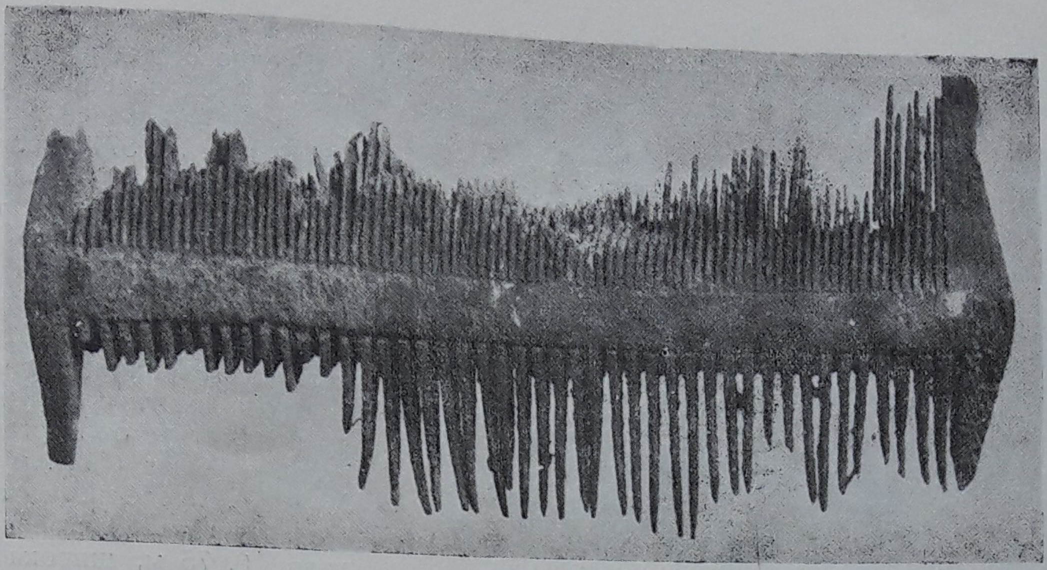

4 *Варна. Дървен гребен*
Varna. Peigne en bois

сходен с глинените пиксиди от V и IV в. пр. н. е. и който се среща както в елинистическо, така и в римско време.

Кутийката и капачето от Бургаските минерални бани и кутийката от Варна са от същия тип. Кутийката от Варна произхожда от саркофази от римско време. Кутийката и капачето от Бургаските минерални бани са намерени с предримски, римски и средновековни материали. При това положение мъчно е да ги датираме с пълна сигурност. Като имаме пред вид обаче, че римските материали преобладават и че по форма и украса те са напълно еднакви с кутийката от Варна, повероятно е да допуснем, че и те са също римски.

У нас са намерени още две подобни по форма и размери кутийки, но от слонова кост. Едната (Соф. музей, инв. № 5680) е намерена в Лом (обр. 3).[1] Има цилиндрична форма, която към дъното се слабо разширява, висока е 0,038 м, диаметър долу — 0,04 м, горе — 0, 037 м. Имала е капаче, което е изгубено. Дъното е било изработено отделно и после е било прикачено. Украсено е, както капачетата на дървените кутийки с вдлъбнати концентрични окръжности — две покрай ръба и една по средата. По стените на кутийката е изработен релеф — два Ероса, под който три успоредни окръжности опасват кутийката. Пространството, което остава вътре в кутийката, има дълбочина 0,034 м и диаметър 0,032 м.

Втората кутийка, намерена също без капаче, произхожда от гробница от I в. от н. е. от Рошава могила при с. Брезово, Пловдивско.[2] Не е известно къде се намира сега кутийката. Не е постъпила нито в Народния музей в София, нито в Пловдив. Била е полуизгоряла, висока е 0,03 м, широка — 0,025 м. Вътре по стените ѝ били полепени „зърна със смолест вид“.

Тези цилиндрични кутийки, изработвани от всякакъв материал, носели името pyxides както на гръцки, така и на латински, поради това че отначало били правени само от чемшир (πύξις).[3] Първоначално те били употребявани от лекарите за лекарства и мехлеми, но много скоро добили широка употреба между жените като тоалетни кутийки. В тях те слагали кремове, помади, накити и предмети, свързани с тоалета.[4] Пространството, което обхващат нашите кутийки, е много малко. Те са дълбоки от 0,025 до 0,035 м, с диаметър 0,03 до 0,032 м. В тях едва ли са слагали накити и тоалетни принадлежности. Тези кутийки с такива малки размери вероятно са служели само за помади, за което говорят и остатъците от смолестото вещество, полепени по стените на кутийката от Брезово.

Кутийките от Британския музей имат малко по-големи размери.[5] Цилиндричната кутийка е висока 0,1 м и широка 0,065 м,

[1] Обнародвана с описание и фотоснимка, Б. Филов, ИАД, V, 1915, стр. 224, обр. 158.

[2] И. Велков, Могилни гробни находки от Брезово, ИАИ, XII, 1938, стр. 265.

[3] E. Pottier, DA, Pyxis, стр. 794 и сл.

[4] Глинена пиксида с черен фирнис от IV в. пр. н. е. с по-големи размери беше намерена в некропола на Аполония при разкопките през 1946 г., Т. Иванов, Керамиката от некропола на Аполония, Разкопки и проучвания, II, 1948, стр. 42, № 1, обр. 49 в. Глинени пиксиди бяха намерени и при следващите разкопки през 1947—1949 г., които не са обнародвани.

[2] A. Rieth не дава размерите на кутийките.

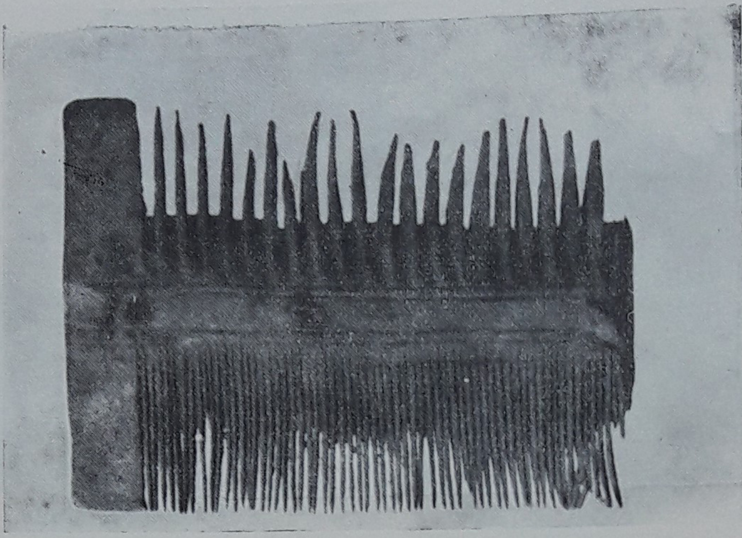

5 *Бургаските минерални бани. Дървен гребен*
Thermes de Bourgas. Peigne en bois

тази, която има ниско и закръглено тяло, е висока 0,055 м и широка 0,075 м, а третата с крушовидното тяло е висока 0,085 м и широка 0,05 м. И трите без съмнение са служели за помада. Особено интересна е третата, която по формата си наподобява алабастрон.

Между предметите, свързани с тоалета, в античността, както и сега, гребенът е заемал важно място. Формата на гребените обаче от античността досега почти не се е изменила. Изработвали са ги предимно от дърво, слонова кост и кост.[1]

Заедно с дървената пиксида в саркофазите от Варна е бил намерен и един дървен гребен (Соф. музей, инв. № 571), дълъг 0,122 м и широк 0,55 м. Гребенът е с два реда зъбци, едните по-тънки, другите по-дебели, които са много повредени. При основата си зъбците са ограничени с една вдлъбната линия. От двете страни рамката е дъговидно изрязана (обр. 4).

Двоен дървен гребен има и между предметите от Бургаските минерални бани (Соф. музей, инв. № 4660). Гребенът е отчупен от едната страна. Запазената част е дълга 0,075 м, широка 0,055 м. Покрай двата реда зъбци минават по две успоредни вдлъбнати линии. Отстрани рамката е право изрязана (обр. 5).

Височината на тънките и дебелите зъбци е еднаква и при двата гребена.

Заедно с другите тоалетни принадлежности двоен дървен гребен е намерен и в гроба „край София“. Гребенът е дълъг 0,09 м и широк 0,057 м. Зъбците от едната страна са малко по-дебели от другите. И едните, и другите са отчасти повредени (обр. 6).

Това са единствените екземпляри на дървени римски гребени, намерени у нас. Освен тях са намерени още няколко гребена от същата епоха, но от кост: Гиген,[2] Никюп,[3] Мадара,[4] Поляновград (б. Айтос),[5] Хисаря[6] и Пловдив.[7]

[1] G. Lafaye, DA, Pecten, стр. 363 и сл.

[2] А. Фрова, Разкопки на италианската арх. мисия в Ескус, ИАИ, XVII, 1950, стр. 55.

[3] Т. Иванов, Разкопки в Никополис ад Иструм през 1945 г., ИАИ, XVIII, 1952, стр. 535, № 1—3, обр. 221.

[4] Р. Попов, Мадара, II, София, 1936, стр. 81, № 2, обр. 125, 2.

[5] Необнародван, Бургаски музей, инв. № 1104.

[6] Б. Филов, Хисарската крепост в Пловдивско и нейната базилика, ИАД, II, 1911, стр. 138, № 6.

[7] Д. Цончев, Приноси към старата история на Пловдив, София, 1938, стр. 106. обр. 112.

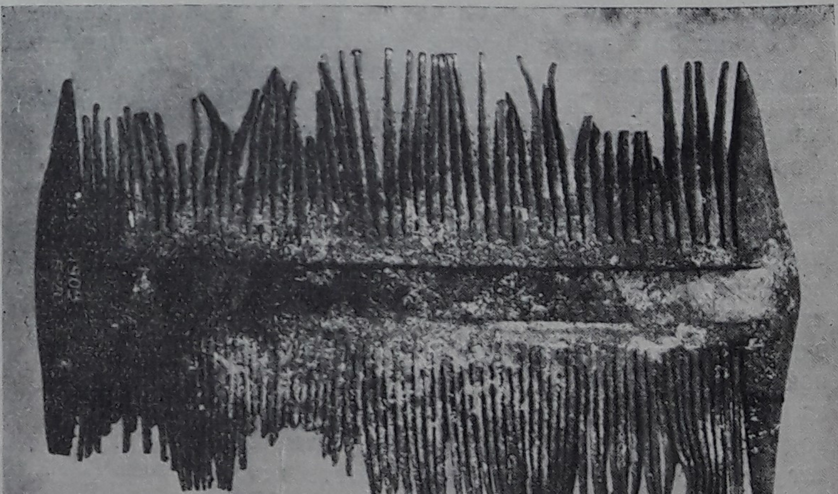

6 *България (София?). Дървен гребен*
Bulgarie (Sofia?). Peigne en bois

Грънчарска пещ при с. Алтимир

Богдан Николов

На северозапад от с. Алтимир, Врачански окръг, се намира м. „Хоросаня“. Като правят описание на Алтимирската крепост „Калето“ и селището в м. „Хоросаня“, К. Шкорпил и Атанас Милчев отбелязват, че тук са намирани основи на постройки, монети, пещи и други материали от къснoримската епоха.[1]

По-миналата година при прокопаване на пътя за с. Бързина в м. „Хоросаня“ се разкриха основите на две големи постройки, а в пръстта се намериха доста фрагменти от глинени съдове, парчета от покривен материал, една бронзова статуйка на Дионис, къснoримска бронзова фибула, ковани железни гвоздеи и десет монети от Константин Велики (IV в.).

Местното население доскоро копаеше в местността и вадеше камък от основите на постройки. Поради това че зидовете са изградени от камък и споени с хоросан, и местността е придобила името си „Хоросаня“.

През лятото на 1958 г. в североизточния край на м. „Хоросаня“ се започна изграждането на помпена станция. Западно от същата се направи дълбок изкоп за напоителен канал.

На 35 м западно от станцията работниците попаднали на грънчарска пещ. Когато пристигнахме на мястото, те бяха прокопали пещта точно през средата.

От направения оглед можахме да констатираме, че горната част от свода на пещта е бил срутен още от по-рано. Пещта е била пълна със земя. При разчистването на пода се намериха много фрагменти от глинени съдове, начупени от тежината на нападалата земя, а в единия край на пода на пещта се намериха две напълно запазени глинени стомни и една глинена паница (обр. 1).

Здравите съдове и парчетата, намерени в пеща, са напълно опечени и от всичко е видно, че пещта е изоставена от притежателите ѝ пълна с готова продукция от изпечени съдове.

След окончателното ѝ разчистване можахме да си изясним, че грънчарската пещ при Алтимир е имала кръгла форма и се състои от две части: огнище и същинска пещ (обр. 2).

Огнището на пещта е с диаметър 2,30 м и височина 0,65 м. Направено е върху предварително изкопана яма. Подът му е от добре трамбувана глина. Стените на огнището с дебелина 0,35 м са също от глинен раствор. Започват от основата с лек дъговиден наклон навътре и на височина 0,65 м преминават в плосък хоризонтален таван, който в същност е и подът на същинската пещ.

Точно в центъра на огнището се издига цилиндричен глинен стълб с диаметър 0,45 м, върху който се крепи таван. За съжаление ние не можахме да вземем точните размери на вратата на огнището, тъй като тя беше попаднала на изкопа и съвсем разрушена още преди нашето идване.

Горната част се състои от същинската пещ. Тя има диаметър на пода 1,90 м и предполагаема височина 1,20 м. Подът на пещта има кръгла форма с дебелина около подпорния стълб 15 см. Направен е от набиван глинен раствор и е измазан с глина.

В периферията на пода са разположени концентрично 14 дупки. Всички те имат цилиндрична форма с диаметър 8 см и са правени, преди глината на пода да е била втвърдена. Девет броя също такива дупки са разположени концентрично в центъра на пода на пещта, околовръз на подпорния стълб. През тези два концентрично разположени реда дупки, съединяващи огнището с пещта, е преминавал топлият въздух за изпичането на съдовете.

Пещта е засводена, като в най-горната част на свода има голям отвор. Отворът е служил за нареждане в горната камера на глинените съдове, които трябвало да бъдат изпичани. Стените на свода са дебели 15 см и са направени от набиван глинен раствор, а сетне измазани с глина. Мазилката и стените са изпечени при употребата на пещта и са придобили керемиденочервеникав цвят.

Конструктивният принцип, цялостното устройство на грънчарската пещ от с. Алтимир са били познати още в дълбока древност — III—II в. пр. н. е. на Изток, в Предна Азия и в културните центрове на Двуречието. Оттук този тип пещи преминават у римляните, а от тях бил възприет от славяните.[2] Грънчарската пещ от Алтимир по форма и функция напълно се приближава до пещта, разкрита при Белоградчик.[3] Разликата между

[1] К. Шкорпил, Некоторыя из дорог Восточной Болгарии, ИРАИК, X, 1905, стр. 530; А. Милчев, Археологическо проучване на околностите на Алтимир, Оряховско, ГСУ ФИФ, т. I, 1957, стр. 221—243.

[2] А. Милчев, Археологически разкопки и проучвания в м. „Асардере“ — Плиска през 1959 г., ГСУ ФИФ, т. III, София, 1960, стр. 51—55 и цитираната там литература.

[3] Г. Кожухаров, Пещ за глинени съдове в Белоградчик, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 396.

тях се състои в изграждането. Така белоградчишката пещ е иззидана с кирпичи, няма подпорен стълб, който да подпира тавана на огнището и пода на пещта, а дупките върху пода на пещта не са кръгли и не са разположени концентрично.

Грънчарската пещ при Алтимир е единствената засега разкрита у нас пещ с глинени съдове, които точно я датират от края на къснoримската епоха (IV в.). Че действително тази пещ е работила до последния момент на напускането ѝ, се потвърждава и от намерените върху пода на огнището дебел слой пепел и главни от недогорели дърва и въглени.

Намерените в пещта цели глинени съдове са, както следва:

Глинена стомна с една дръжка (обр. 1*а*) с височина 29 см и диаметър на най-издутата част 21 см. Има червеноопушен цвят, а в долния край на дъното цветът ѝ е бледорозов. Шийката на стомната прави отгоре едно хоризонтално разширение навън, в средата на което е устието.

Глинена стомна с една дръжка (обр. 1*б*) с височина 31 см и диаметър на издутата част 19 см. При устието на шийката на стомната има профилиран устен пояс. Има ярък керемиденочервен цвят и е много добре изпечена.

Глинена паница с височина 8 см и диаметър на отвора 15 см. Паницата има малко поблед цвят, отколкото втората стомна, но също като нея е много добре изпечена (обр. 1*в*).

а *б* *в*

1 *Цели глинени съдове, намерени в грънчарската пещ при Алтимир*
Vases entiers en argile découverts dans un four de potier près d'Altimir

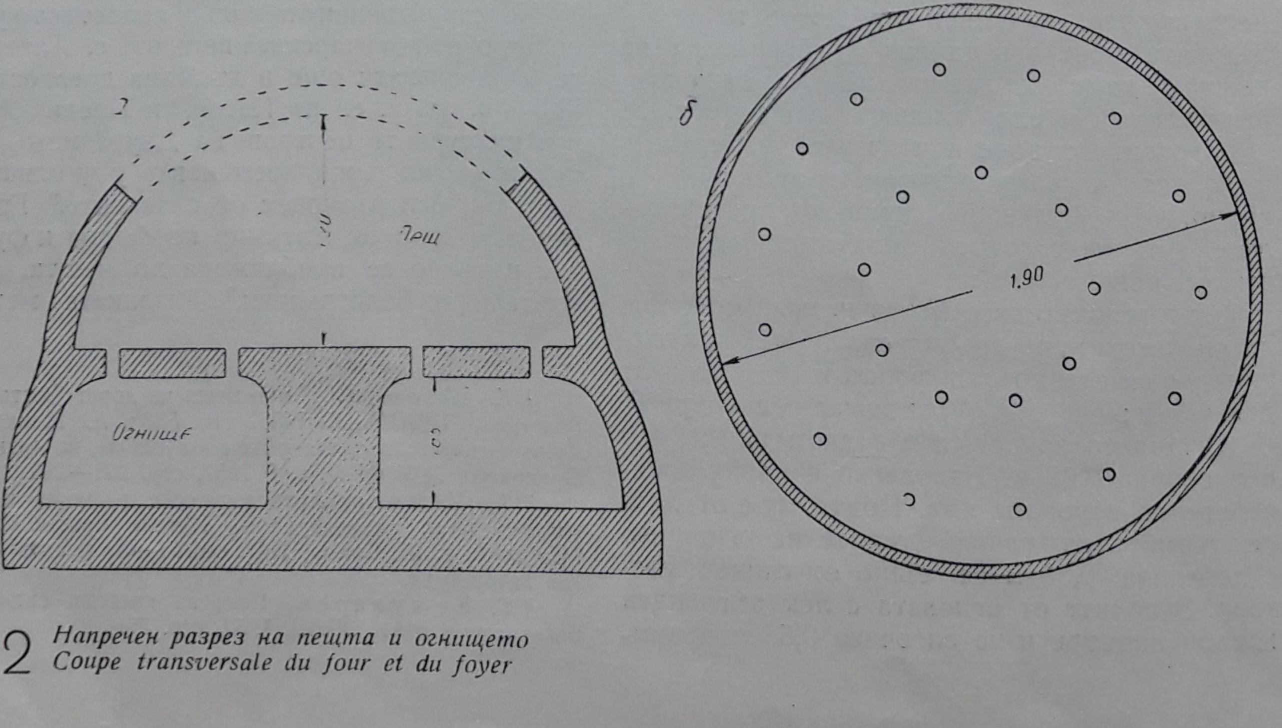

2 *Напречен разрез на пещта и огнището*
Coupe transversale du four et du foyer

3 *Северната половина на пещта*
Moitié Nord du four

Описаните цели глинени съдове, а също така и намерените в пещта фрагменти от тях са работени на грънчарско колело и са от добре пречистена глина. При преглеждането на фрагментите от съдове в пещта стана ясно, че те са повечето от стомни с една дръжка, а по-малка част от тях са паници и съдове с друга форма.

Колективна находка от тасоски тетрадрахми при с. Куклен, Асеновградско

Гина Кацарова

В Пловдивския археологически музей се съхранява една интересна колективна находка от 19 тетрадрахми на о-в Тасос, II период. Намерена е при с. Куклен, Асеновградско, и е записана под инв. № 2171.[1]

Ето и описание на находката.[2]

1. Лице: глава на млад, женствен Дионис с венец от бръшлян с пет листа — три нагоре и два надолу, надясно. На челото между листата две цветчета. Над цветчетата три малки листенца. Косата му завита в характерно руло, а част от нея се спуска в няколко дълги къдрици. Челото е превър-

[1] Т. Герасимов, ИАИ, 1955, стр. 606, дава следните сведения за находката: „С. Куклен, Асеновградско. През м. април 1953 г. един селянин, като орал в местността Банище до селото, изкопал на дълбочина 1,50 м едно сандъче с 23 тетрадрахми от Тасос (II период). Тази находка е откупена за сбирките на музея в Пловдив". По сведения на др. Д. Цончев от Пловдивския музей, който е прибрал находката, тетрадрахмите са били намерени през ноември 1952 г. в глинен съд на дълбочина 2 м и са на брой 19. Друга находка от тасоски тетрадрахми от с. Куклен не е постъпвала в Пловдивския музей. Тук дължа да изкажа благодарност на директора на Пловдивския музей др. Хр. Джамбов, както и на др. Цончев, за разрешението им да публикувам тази находка.

[2] В таблица I—III са дадени само различните печати.

зано с панделка, която минава под листата. Повреда на печата пред челото вдясно.

Опако: *ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ (ΣΩΤΗΡΟΣ) ΘΑ-ΣΙΩΝ*. Млад, безбрад Херакъл, гол, прав, с лавров венец, наляво. С дясната си ръка държи кривак, опрян на база, през лявата му ръка, сложена на кръста, е преметната лъвската кожа. Между кривака и десния му крак буквата *М*.

Сребро, диаметър 34/32 мм, тегло 16,87 г. Табл. I, 1.

2. Лице: глава на Дионис, както по-горе описаната. Много сходен печат с № 1. Повреда на печата в полето пред носа.

Опако: Същият образ, същият надпис, както № 1. Друг монетен печат.

Сребро, диаметър 32/32 мм, тегло 16,95 г. Табл. I, 2.

3. Лице: същият образ, както № 2. Повреда на печата в полето пред носа.

Опако: същият образ и надпис, както по-горе.

Сечена от същата двойка монетни печати като № 2.

Сребро, диаметър 31/32 мм, тегло 16,90 г.

4. Лице: образ на Дионис, както в предидущите монети. Друг монетен печат. Отлично запазен. Табл. I, 4.

Опако: Надпис и образ като горните. Същият печат като № 2.

Сребро, диаметър 33/33 мм, тегло 16,96 г.

5. Лице: същият образ. Друг монетен печат. Много сходен с № 4. Отлично запазен.

Опако: същият образ и надпис. Друг печат.

Сребро, диаметър 34/31 мм, тегло 16,87. Табл. I, 5.

6. Лице: същият образ. Същият монетен печат като № 5. Отлично запазен.

Опако: същият образ и надпис. Друг монетен печат, много сходен с № 5.

Сребро, диаметър 31/30 мм, тегло 16,99 г. Табл. I, 6.

7. Лице: същият образ. Друг монетен печат.

Опако: същият образ и надпис. Друг монетен печат. Повреда на печата при носа на Херакъл.

Сребро, диаметър 32/32 мм, тегло 16,87 г. Табл. I, 7.

8. Лице: образ на Дионис, както по-горе. Друг монетен печат, много сходен с № 7.

Опако: образът и надписът, както предидущите. Друг монетен печат, извънредно близък до № 7. Повреда на печата при носа на Херакъл.

Сребро, диаметър 34/32 мм, тегло 16,93 г. Табл. I, 8.

9. Лице: същият образ. Друг монетен печат. Листенцата над цветчетата — две. Панделката минава между долните два листа на венеца.

Опако: същото, както по-горе. Друг монетен печат. Не е предаден скалпът на лъвската кожа над рамото на Херакъл вдясно.

Сребро, диаметър 32/31 мм, тегло 16,93 г. Табл. II, 9.

10. Лице: образът, както по-горе. Друг монетен печат. Повреда на печата под рулото на Дионис.

Опако: същият образ и надпис. Друг монетен печат.

Сребро, диаметър 33/33 мм, тегло 16,94 г. Табл. II, 10.

11. Лице: образът на Дионис, както в предидущите монети. Същият печат като № 10. Пукнатината на печата по-голяма.

Опако: образът и надписът, както по-горе. Друг монетен печат.

Сребро, диаметър 33/32 мм, тегло 16,89 г. Табл. II, 11.

12. Лице: същият образ. Друг монетен печат, сходен с № 11. Листенцата над цветчетата три.

Опако: образът и надписът, както по-горе. Друг монетен печат. Отлично запазен.

Сребро, диаметър 35/33 мм, 16,85 г. Табл. II, 12.

13. Лице: образът, както по-горе.

Опако: същият образ и надпис, както по-горе. Монетата е сечена от същата двойка печати като № 12.

Сребро, диаметър 32/31 мм, тегло 16,95 г.

14. Лице: същият образ на Дионис. Две листенца над цветчетата. Друг монетен печат. Отлично запазен и много хубав.

Опако: същият образ и надпис като другите. Друг монетен печат. Херакъл много по-строен и пропорциониран.

Сребро, диаметър 34/33 мм, тегло 16,97 г. Табл. II, 16.

15. Лице: също, както по-горе. Същият печат като № 14.

Опако: същият образ и надпис. Друг монетен печат, много сходен с № 14.

Сребро, диаметър 31/31 мм, тегло 16,95 г. Табл. II, 15.

16. Лице: същият образ. Същият печат като № 15. В полето вдясно повреда на печата или следи от препечатване.

Опако: Същият образ и надпис. Друг монетен печат, много сходен с № 15.

Сребро, диаметър 31/31 мм, тегло 16,95 г. Табл. II, 14.

17. Лице: същият образ. Друг монетен печат.

Опако: същият образ и надпис, както по-горе. Херакъл много млад. Между кривака и десния крак на Херакъл *М*. Друг монетен печат.

1 *Тасоски тетрадрахми от Куклен, Асеновградско*
Tétradrachmes de Thasos de Kuklen, arr. d'Assenovgrad

Сребро, диаметър 32/33 мм, тегло 16,90 г. Табл. III, 17.

18. Лице: същият образ, както по-горните. Друг монетен печат. Груб и грозен — варваризиран. Повреда на печата между окото и носа.

Опако: същият образ и надпис, както по-горе. Друг монетен печат. Монограм *M*. Много варваризиран Херакъл.

Сребро, диаметър 36/33 мм, тегло 16,75 г. Табл. III, 18.

19. Лице: същото. Друг печат. Графично и много наивно представяне на образа. Окото en face.

Опако: както по-горе. Друг печат, много варваризиран.

Диаметър 34/34 мм, тегло 13,10 г.[1], табл. III, 19

Типът на монетите Дионис—Херакъл стои във връзка с най-почитаните и най-старите култове на о-в Тасос.[2] Тези божества и техните атрибути са главните образи и в поранното му монетосечене.

Образът на брадатия Дионис от края на V в. и началото на IV в. пр. н. е. е заместен сега с млад, безбрад, женствен Дионис, а коленичилият, опъващ лък Херакъл, със спокоен, прав, опиращ се на кривака си Херакъл. Надписът „Херакъл, спасител на тасосците" прави алюзия за някаква опасност, от която Херакъл е спасил жителите на Тасос. Каква обаче е невъзможно да се определи.[4]

Сребърните тетрадрахми от типа Дионис—Херакъл Сотер, сечени по антическата система, са едни от най-разпространените монети както у нас, така и в Румъния.[5] За съжаление те са и едни от най-непроучените. Липсва едно цялостно нумизматично проучване на материала.

Въз основа на стилови белези, фактура— широко и плоско ядро, разположението на надписа и исторически съображения, те се датират към средата на II в. пр. н. е. Приема се, че II период от монетосеченето на о-в Тасос започва около 146 г. пр. н. е., след затварянето на македонските монетарници.[3] Под покровителството на римляните Тасос започва широка търговска експанзия във вътрешността на Тракия и Дакия. Важна роля в тази експанзия играе износът на монети, които са били масово имитирани от местното население.[6]

Едно търпеливо и внимателно изследване на монетните печати би позволило обаче да се установи една абсолютна и относителна хронология на отделните серии монети и да се уточни значението на монограмите върху тях. Проучването на контрамаркираните тасоски тетрадрахми, на препечатването на тасоски монети върху по-стари монети, внимателното анализиране на състава на колективните находки, на местните подражания би ни дало опорни точки за хронологията, а също и много данни за търговските връзки, икономиката, сферата и ролята на Тасос в паричното обръщение на нашите земи, ценни сведения за степента на икономическото развитие на траките. Монетите от тази малка находка не могат, разбира се, да дадат разрешение на така поставените проблеми. Те обаче отразяват паричното обръщение в нашите земи и представляват ценен първичен материал за проучване на тасоските монети от II период.

Както се вижда от описанието на находката, тя се състои от 17 оригинални тасоски тетрадрахми и две подражания. От тях 18 са с монограм *M* и една с монограм *ΔΙ*. Тетрадрахмите с монограм *M* са сечени с 12 долни и 15 горни печата. Монетите № 2 и 3 и № 12 и 13 са сечени с една и съща двойка монетни печати. Монетите № 2, 3 и 4 са сечени с един и същ горен печат. Долният печат № 2 е много износен и с повреди. Трябва да предположим, че той е бил заменен с печат № 4. Монетите № 5 и 6, № 10 и 11, № 14, 15, 16 са сечени с еднакъв долен печат. Пукнатината на долния печат е по-голяма при монета № 11, следователно горният печат № 11 е по-късен от горния печат № 10.

Оригиналните тасоски монети от находката се отличават с висок релеф, хубав стил и изработка, особено на лицевите печати. Един от най-хубавите лицеви печати е № 16. От образа на Дионис лъха едно наистина класическо благородство и спокойствие. Този лицев печат се свързва с три различни горни печата № 14, 15 и 16, които се отличават също с хубава изработка и пропорционираност на фигурата на Херакъл. Те са излезли вероятно от ръката на един и същ гравьор. Лицевите печати № 10 и 12 издават също ръката на един майстор. Характерно

[1] Много ниското тегло на монетата показва, че вероятно тя не е от чисто сребро, а има много примеси. За съжаление нямахме възможност да направим анализ на монетата.

[2] M. Launey, Le sanctuaire et le culte d'Herakles à Thasos, Etudes thasiennes, I, 1944. J. Pouilloux, Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos I, Etudes thasiennes, III, стр. 334, 352—370.

[3] M. Launey, цит. съч., стр. 138—147, 153—156 и цитираната там литература.

[4] C. Dunant et J. Pouilloux, Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos II, Etudes thasiennes V, 1958, стр. 215—221.

[5] B. Head, Historia Numorum, 1911, стр. 265—266; B. Mitrea, Penetrazione commerciale nella Dacia. Ephemeris Dacoromana, 10, 1943, стр. 139; C. Moisil, Les tetradrachmes de Thasos et de la Macedoine I-ere et leur circulation en Dacia. Balcania, VII, 1944, стр. 4—6;

[6] M. Rostovtzeff, Social and Economic History of the Hellenistic World, 1941, стр. VI, стр. 767, 768, 1510; C. Dunant et J. Pouilloux, цит. съч., стр. 6—10.

2 *Тасоски тетрадрахми от Куклен, Асеновградско*
Tétradrachmes de Thasos de Kuklen, rég. d'Assenovgrad

е предаването на очите и устата. Много сходни са и долните печати № 1, 2, 4 и 5. Горните печати на тетрадрахмите № 1, 2, 5, 6, 7, 8, 11 са също може би дело на един гравьор. Херакъл е много непропорциониран. Лъвската кожа е предадена много стилизирано и декоративно. Това декоративно предаване на кожата е, което обединява и горните печати на № 1, 2, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 в една група. Със скъсени пропорции, но по-хубав стил и не декоративно представяне на лъвската кожа се отличава печат № 12. По същия начин е предадена и лъвската кожа върху печатите № 14, 15 и 16. Това са едни от най-запазените горни печати и може би едни от най-късните монети в находката.

Тетрадрахмата с монограм *ΔΙ* е третирана по-различно от другите тетрадрахми. Лицето

3 *Тасоски тетрадрахми от Куклен, Асеновградско*
Tétradrachmes de Thasos de Kuklen reg. d'Assenovgrad

е продълговато с много тежка брада. Херакъл е представен почти дете, в хубав стил и декоративно представяне на лъвската кожа. Въпреки точното копиране и правилния си надпис печатите № 18 и 19 се отличават с крайно грубата си изработка и наивно третиране. Нискияят релеф и графичното представяне рязко отделят № 19 от останалите тетрадрахми, а много пониженото тегло, 13,10 г, ни навежда на мисълта, че тук може би се касае за античен фалшификат.

Хубавият стил на тетрадрахмите от с. Куклен ни позволява да ги считаме за едни от най-ранните тасоски тетрадрахми и да ги датираме най-късно в последната четвърт на II в. пр. н. е.

От друга страна, тяхната запазеност и наличието на варваризираната тетрадрахма свидетелствува, че имитирането на тасоските тетрадрахми е започнало много скоро след пускането им в обръщение. Това се потвърждава и от факта, че т. нар. варварски имитации се срещат в почти всички находки с тасоски тетрадрахми. Имитирането обаче е белег за недостиг на оригиналните монети и ни кара да предполагаме, че може би тасоските монети не са сечени в такова голямо количество и толкова продължително време, колкото се е считало досега. Разбира се, това са само предположения, които трябва да се подкрепят от обилен материал, за да бъдат сигурни.

Новооткрита тракийска тухлена гробница при язовир „Г. Димитров“

Людмил Гетов

В края на август 1960 г. на северния бряг на язовир „Г. Димитров“ при с. Копринка, Казанлъшко, случайно била открита от Стефан Комитов от Казанлък една гробница, изградена от печени тухли. Музеят в Казанлък, който бе уведомен своевременно, взе мерки

за разкриването и проучването ѝ, което бе извършено под ръководството на автора на настоящата статия.

Гробницата е била залята от водите на язовирното езеро, като след лятното спадане на нивото му е останала на сушата. Понеже при оформяне на плажа мястото е изравнявано с булдозер, не можахме да установим наличие на могилен насип.

Гробницата има правоъгълна форма и е изградена от шестнадесет реда печени тухли, споени с тънък пласт белезникава глина. Ориентирана е в посока изток — запад и има следните размери: външна дължина — 2,10 м, външна ширина — 1,30 м, височина от пода до последния ред тухли — 1,05 м, вътрешна дължина — 1,34 м, вътрешна ширина — 0,54 м, дебелина на стените — 0,38 м.

Изградена е по следния начин: до десетия ред включително са използувани тухли с правоъгълна форма, които очертават равна отвесна стена. С последните шест реда тя е засводена стъпаловидно отгоре чрез постепенно отстъпно подреждане на следващите нагоре тухлени пояси, като на двете надлъжни стени са разположени по три тухли с форма на секторен изрез, така че конвексната страна на всяка следваща тухла приляга до конкавната страна на предидущата. При този начин на градеж част от конкавната страна на тухлите остава да стърчи с единия си ръб навън (обр. 1). Подът е изграден от правоъгълни тухли, еднакви по форма и размер с тези, използувани при изграждане на стените.

Последните два реда тухли бяха извадени до времето на нашето пристигане и не можахме да установим как точно е била затворена отгоре гробницата. По сведение на присъствувалите при откриването ѝ тесният надлъжен отвор отгоре е бил затворен с един ред напречно наредени секторни тухли, долепени с правите си неуспоредни страни.

Тухлите са направени от добре пречистена глина, добила след изпичането си червен цвят. Имат следните размери: тухли с правоъгълна форма — 0,47 × 0,38 × 0,07 м, тухли със секторна форма — 0,47 × 0,37 × 0,29 × 0,07 м, 0,42 × 0,31 × 0,24 × 0,06 м.

Като имаме пред вид, че за засводяване на новооткритата гробница, която е правоъгълна по форма, са могли да бъдат използувани и правоъгълни тухли и че секторните тухли са служили главно за изграждане на кръглите помещения на куполните гробници[1], можем да предположим, че в нашия случай тухлите с форма на секторен изрез са използувани вторично като подръчен материал. По същия начин секторни тухли са били използувани вторично и при изграждане на правоъгълните гробници от могила № 2 от некропола на Севтополис.[2]

След разчистването на гробницата и изчерпване на проникналата вътре вода под дебел слой тиня бе открит скелет, ориентиран в посока изток — запад. Сравнително малката му дължина (около 1,26 м), а оттук и малките размери на гробницата показват, че тук е бил погребан млад индивид, може би дете. Поради това, че до нашето пристигане намервачът вече бе извадил част от гробния инвентар, не можахме да установим точното му разположение в гробницата.

В гробницата бяха открити следните предмети:

1. Ойнохое от глина, която след изпичането е добила сиво-чер цвят. Тялото в средата е разширено, надол се стеснява и завършва с ниско пръстеновидно столче. Шийката е отделена от тялото чрез изпъкнал ръб. Дръжката е плоска, вертикална, леко издигаща се над устието с релефен ръб по средата. Височина 25,5 см, ширина 16,5 см, диаметър на устието 9,3 см и диаметър на дъното 9,4 см (обр. 2_1).

2. Ойнохое, глинено със сиво-чер цвят, напълно подобно на предходното. Височина

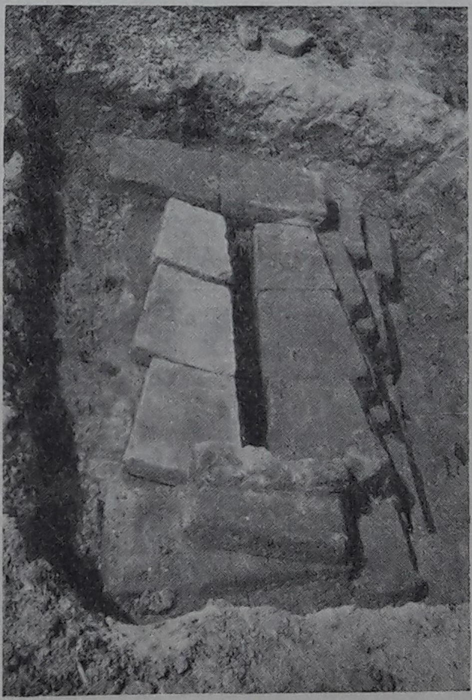

1 *Тракийска тухлена гробница*
Tombe thrace en briques

[1] М. Чичикова, Поява и употреба на тухлата като строителен материал у траките в края на IV и началото на III в. пр. н. е., ИАИ, XXI, 1957, стр. 133, 134 и 136, обр. 5; В. Миков, Античната гробница при Казанлък, София, 1954, стр. 7.

[2] Пак там, стр. 134, обр. 2, стр. 135, обр. 3.

2 *Глинени съдове: ойнохое(1—2), лакримарий (3) и паничка (4)*
Vase en argile: oenochoé (1—2) lacrymaire (3) et assiette (4)

24,5 см, ширина 15,2 см, диаметър на устието 10,2 см и диаметър на дъното 9,4 см (обр. 2_2).

Подобни ойнохоета са открити при с. Лиляче, Врачанско,[1] при с. Копринка, Казанлъшко,[2] и др. Датират се към края на IV и началото на III в. пр. н. е.

3. Лакримарий, глинен, с кафяв цвят, с почти сферично тяло, висока шийка с профилувано устие и плътно равно столче. Около шийката обикаля спираловидна тясна ивица от чер фирнис, която слиза надолу по търбуха, в най-широката част на който има широка ивица от същия фирнис. Височина 12,3 см, ширина 8,3 см, диаметър на устието 3 см, диаметър на дъното 3 см, (обр. 2_3).

Подобни лакримарии са известни от некропола на Аполония[3] и се датират към началото на III в. пр. н. е.

4. Паничка, глинена, дълбока, със сив цвят и конусообразна форма. Ръбът на устието ѝ е леко удебелен и завит навътре. На 0,5 см под устието минава плитко врязана линия. Дъното завършва с плътно равно столче. Височина 4,2 см, диаметър на устието 10 см и диаметър на дъното 5,2 см (обр. 2_4).

Подобни панички са известни от с. Копринка, Казанлъшко,[4] с. Дуванлий, Пловдивско[5], и се датират към края на IV в. пр. н. е.

5. Връх за копие, железен, силно окислен и счупен при цевта. Дължина 13, 5 см, ширина 2,2 см. Подобен връх за копие е открит в могила № 2 от некропола на Севтополис.[6]

6. Стригила, желязна, силно окислена и фрагментирана. Формата и не можа да бъде възстановена.

Върхът за копие и стригилата са сигурно указание, че в гробницата е погребан индивид от мъжки пол. Ако се съди по големината на самата гробница и по останките от скелета, тук е било погребано малко момче.

Правоъгълни гробници, изградени от печени тухли, са открити, както вече споменахме, в могила № 2 при Севтополис. Те представят най-близки паралели на новооткритата гробница, която в същност се откри недалеч от развалините на Севтополис и която може би е принадлежала към някой от некрополите на града. Това, както и гробният инвентар, дава основание новооткритата тухлена гробница да се датира със сигурност към края на IV и началото на III в. пр. н. е.

Новото при нашия случай е, че за пръв път е направен опит да се засводи чрез отстъпен свод една правоъгълна по форма гробница, докато откритите досега две гробници са с почти равни отвесни стени и отгоре са били затворени с големи каменни блокове.[7]

Новооткритата тухлена гробница при язовир „Г. Димитров“ се явява нов ценен паметник на тракийското строителство от края на IV в. и началото на III в. пр. н. е., която ни дава нови данни за широката употреба на печената тухла в тракийската гробнична архитектура.

[1] Д. Бучински, Могилен гроб при с. Лиляче, Врачанско, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 365, обр. 368.
[2] К. Жуглев, Разкопки и проучвания на могила №1—Копринка, ч. II, ГСУ ФИФ, XLIX, 1956, стр. 43, обр. 24 и 25.
[3] Т. Иванов, Керамиката от некропола на Аполония, РП, II, 1948, стр. 49, обр. 62.
[4] К. Жуглев, цит. съч., стр. 42, 62, 63, обр. 16—21.
[5] Надгробните могили в Дуванлий, Пловдивско, София, 1934, стр. 148, 238, обр. 173.
[6] П. Боев, Тракийски антропологични материали от Севтополис, Археология, II, 1960, кн. 2, стр. 53.
[7] Данните са получени от М. Чичикова.

Могилни погребения при с. Д. Росица, Търговищко

Димитър Овчаров

През юли 1960 г. Окръжният народен музей в Търговище предприе разкопаването на две надгробни могили, намиращи се в землището на с. Д. Росица, Търговищко (бивша Омуртагска околия). Повод за това даде започналият през 1959 г. строеж на голям язовир, водите на който трябваше да залеят по-голямата част от землището на селото.

Село Долна Росица, разположено в живописна хълмиста местност, се намира на около 36 км югозападно от Търговище. Разкопаните от нас могили, които условно обозначихме № 1 и № 2, се намират на 1 км северно от селото, там, където се сливат двете реки Бююк дере и Ялъ дере (фиг. 1). Трета могила беше известна на населението между селата Долна и Горна Росица, а четвърта открихме на височината непосредствено над селото.

Двете могили се намираха от двете страни на реката — № 1 на 50 м от десния бряг, а № 2 — на 80 м от левия бряг.[1] Докато първата бе насипана върху естествен език с нищожен наклон, втората е на стръмен скат, който се спуска към реката. До започване на разкопките могилите бяха покрити с гъста растителност — трева, храсти, тръжки. Отгоре не са били обработвани, поради което можем да смятаме, че височината им се е запазила почти такава, каквато е била при насипването — 4,20 м на първата и 6,60 м на втората в северната част (1,70 м в южната) при диаметър на основите 35 м. Открихме следи от иманярски изкопи.

След разкопаването на могилите по сектори можахме да проследим в оставеното централно ребро с посока север — юг начина, по който се е извършвало насипването им. Установи се, че първоначално са били издигнати няколко по-малки могилки, които после са били обединени в едно посредством общ насип. По всяка вероятност погребението е било извършвано при издигането на една от тези могилки. Особено ясно се очертаваше структурата на пластовете в могила № 1. Така могилката, която се открояваше на югозападната стена на реброто и върхът ѝ отстоеше на 7—8 м от центъра, имаше такава структура: а) от нивото на основата на височина 1—1,20 м бе натрупана пръст със сиво-жълт цвят; б) следваше пласт, дебел 0,5 м от същата пръст, примесен с едри и дребни камъни; в) пласт жълта песъчлива пръст; г) пласт жълта глинеста пръст; д) жълта песъчлива пръст, примесена с чакълести камъни. Трите последни пласта имаха дебелина 15—25 см. На върха на могилката имаше няколко едри камъка, които я отделяха от хумусния слой— пръст със сив цвят.

Трябва да се отбележи, че отделните пластове в могилите са разположени различно, под най-различни наклони. Често те са хоризонтални, изведнъж прекъсват по дължината си, редуват се с други, а след това продължават. Често един пласт застъпва или се врязва в друг.

Едрите камъни бяха разхвърляни безразборно из насипа. Все пак в най-голямо количество се откриваха около местата на погребенията. Прекъсванията на пластовете и честото им редуване подсказва, че при насипването на могилите е имало интервали.

Погребението в могила № 1 се откри в югозападния сектор на дълбочина 0,70 м (2 м от върха на могилата (и координати западно 7 м и южно 9 м. Било е извършено по следния начин. След като е била насипана могилата до известна височина (1,50 до 2 м) е бил изгорен трупът. Следи от огнище не ни се удаде да открием, но на същото

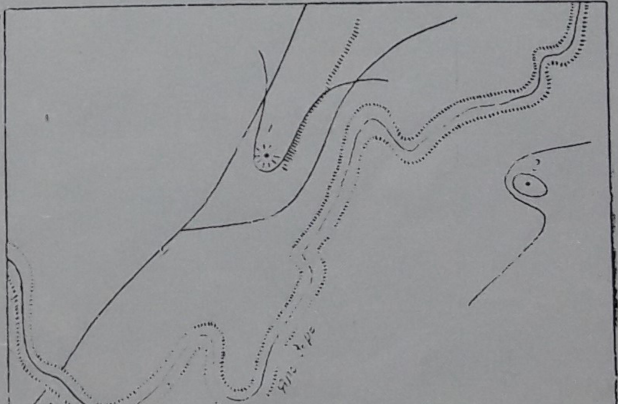

1 *Карта на местността*
Carte géographique de l'endroit

[1] Дължим да изкажем нашата голяма благодарност на др. Васил Миков, който ни помогна с ценни съвети при започването на разкопките.

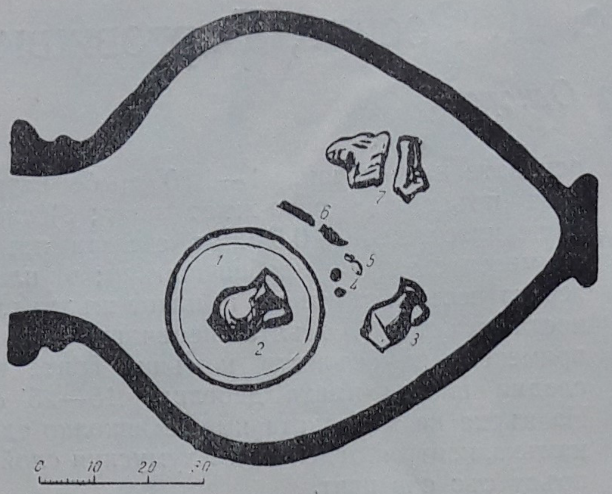

2 *Схема на разположението на погребалния инвентар в долиума* ● *Schéma de la disposition de l'inventaire funéraire du dolium*

ниво, западно от погребението, в същия сектор се откриха следи от въглени, примесени с пръст и покрити с елипсовидна плоча. На това място вероятно са били събрани останките от огнището.

Пепелта и недоизгорените кости на мъртвеца са били поставени в глинена урна заедно с една глинена каничка. След това урната заедно с останалите погребални дарове са били сложени в предварително поставен в легнало положение долиум. Пръстта в долиума, на която бяха поставени предметите, имаше по-светъл (светлосив) цвят за разлика от тази, която е нахлула по късно в съда (обр. 2).

Отвън долиумът е бил внимателно обграден с различни по големина необработени камъни. Пред устието му, обърнато на югоизток и запушено с голяма каменна плоча, камъните бяха още по-внимателно наредени в една редица (обр. 3). Под натиска на могилния насип долиумът беше силно фрагментиран и в него беше нахлула пръст (обр. 4).

След извършване на погребението или едновременно с него е било погребано куче, скелетът на което се откри на три метра северозападно от долиума. Кучето, от което се бяха запазили черепът, костите на гръдния кош, гръбнакът и предните крайници, лежеше на дясната си страна върху наредени един до друг камъни и главата му сочеше на юг, т. е. мястото на човешкото погребение (обр. 5). Недалеч от долиума се откри безразборно натрупана купчина от кости, които, както се установи по-късно, бяха останките от друго куче.

Около и над долиума се откриха фрагменти от глинени съдове със сив и сивочер цвят.

След извършване на погребението е продължило натрупването на могилата, като над него е била издигната малка каменна могилка (обр. 6). При това натрупване са били извършени познатите ни и от други подобни паметници ритуални обреди и угощения, за което свидетелствуват откриваните на много места из насипа фрагменти от глинени съдове и многобройни животински кости.

3 *Погребението на могила № 1*
Ensevelissement du tumulus n⁰ 1.

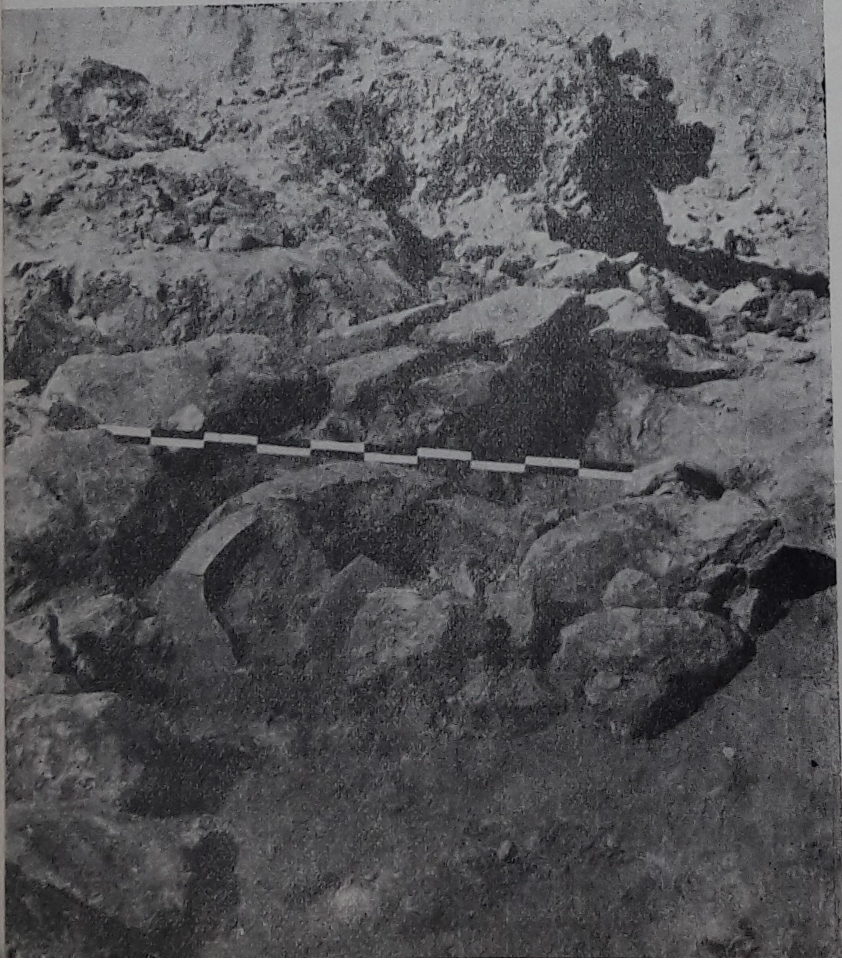

Гробни находки:

1. Д о л и у м от жълтеникава, добре пресята глина, силно фрагментиран. Дължина in situ около 1 м и ширина — при устието 0,40 м, а в най-издутата част на тялото 0,80 м. На широкия перваз на двойно профилувания ръб на устието има вдълбан печат, който представлява човешка ръка с разперени пръсти до китката с размери 6,5 на 3,5 см (обр. 7).

2. У р н а от доброкачествена глина със сив цвят и добре огладена оловносива повърхност. Има форма на пресечен конус и профилуван ръб на устието, издаден навън. Диаметърът на устието е 24,4 см. Дънотостолче е с диаметър 7,8 см, а общата височина на съда е 15,5 см. Липсва украса (фиг. 8, *а*).

Урни с подобна форма са нещо твърде характерно за тракийските могилни погребения — Байлово,[1] Влашко село[2] и др.

3. Каничка от глина със сиво-жълт цвят, крушообразно тяло и разширяващо се нагоре устие без профил. Една дръжка съединява най-издутата част на тялото с устието, като излиза високо над него. Дъното завършва с пръстен. Височина 13,5 см (обр. 8, *б*).

Подобни съдове са извънредно често явление при тракийските погребения (Влашко село,[3] Пловдив,[4] Брезово[5] и Извор,[6] Пловдивско, Янково,[7] Мадара[8] и (Злокучен),[9] Коларовградско, Копринка,[10] Мумджилар[11] и др.).

4. Лекит от фина глина с жълто-червен цвят. Черният фирнис, който има не много блестяща повърхност и покрива устието, шийката и тялото с изключение на дъното и долната част на тялото на височина 2 см. Висок е 14 см (обр. 8, *в*).

Най-близка аналогия на този съд срещаме в могила № 1 при Мадара.[12]

5. Фибула от бронз, покрита с хубава зелена патина, тракийски тип. Иглодържателят завива под формата на буквата „S" и завършва с тройна спирала. Дълга 3,5 см (обр. 9).

6. Мънисто от стъклена паста с тъмносин цвят и зелени точки. Има неправилна сферична форма с диаметър 1,7 см.

7. Мънисто от глина, халкичка с диаметър 1,5 см.

8. Фрагменти от железен нож, силно окислен и разяден. Обща дължина на запазените части 13,2 см.

9. Железен връх за стрела, произхождащ от насипа на могилата. Има листовидна форма и дължина 5,5 см.

*

В югозападния сектор на могила № 2 се откри гробница, изградена от камъни. Тя се

1 Р. Попов, Некрополът при с. Байлово, Софийско, ИАИ, I, 1922, стр. 72, обр. 55.
2 Р. Попов, Предисторически изследвания във Врачанското поле, ИАИ, II, 1924, стр. 113.
3 Пак там, стр. 114, обр. 49.
4 Д. Цончев, Сивата тракийска керамика в България, ГНАМП, III, 1959, стр. 111, обр. 45.
5 Паметници на тракийското изкуство, ИАД, VI, 1919, 13, обр. 14.
6 Цончев, цит. съч., стр. 111, обр. 46.
7 Ц. Дремсизова, Надгробните могили при с. Янково, ИАИ, XIX, 1955, 70, обр. 13—3.
8 Р. Попов, Сб. Мадара, I, 1934, 246, обр. 210 А.
9 И. Велков, Могилна гробна находка от Злокучене, ИАИ, VI, 1932, 253, обр. 182.
10 К. Жуглев, Разкопки и проучвания на могила № 1—Копринка, ГСУ ФИФ, XLIX, 1956, 43, обр. 24 и 25.
11 Г. Фехер, Могилни находки от Мумджилар, ИАИ, VIII, 1935, стр. 113, обр. 96_3.
12 Попов, цит. съч.

4 *Долиумът от могила № 1*
Dolium du tumulus n⁰ 1

състоеше от две самостоятелни, несвързани помежду си кошеровидни камери, отстоящи една от друга на 0,5 м. Първата от тях имаше почти кръгла форма на основата с диаметър 2,6 м, а втората — неправилна елипсовидна с най-голяма ширина 2,8 м и най-малка 1,5 м (обр. 10).

Двете камери са били изградени от необработени камъни, като са подбирани такива с гладка повърхност и плочеста форма. Поставяни са хоризонтално, но има и вертикално положени. Дебелината на зида, който се образува от тях и се състои от един ред камъни, е различна — 30 до 40 см. И двете камери са се запазили на височина до 1 м. При изграждането камъните са поставяни един върху друг без спойка помежду си, като впоследствие междините са се изпълнили с пръст от могилния насип. Всеки ред

5 *Погребение на куче в могила № 1*
Ensevelissement d'un chien du tumulus n⁰ 1

6 *Каменната могилка над погребението в могила № 1*
Monticule en pierre au-dessus de l'ensevelissement sous tumulus n⁰ 1

камъни във височина се наддава над нисколежащия с наклон към центъра на камерите, т. е. имаме налице лъжливо засводяване. Вероятно камерите са завършвали отгоре с лъжлив купол, който по-късно се е разрушил заедно с част от стената и вътрешността на гробницата се е изпълнила с пръст и камъни (обр. 11).

След почистването на вътрешността на гробницата се установи липсата на гробен инвентар. Нашето предположение, че гробницата е била разрушена и ограбена, се потвърждава от това, че между безредно струпаните камъни във вътрешността се откриваха парчета горяла червена пръст и съвсем дребни керамични фрагменти.

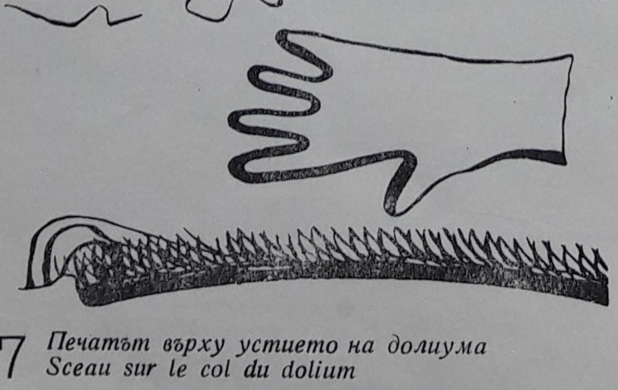

7 *Печатът върху устието на долиума*
Sceau sur le col du dolium

Южно от гробницата на същото ниво се откри подът на огнище с елипсовидна форма и размери по дългата ос 1 м. Подът му е бил направен, като са нареждани дребни речни камъчета, измазани след това с глина, която впоследствие от високата температура е добила червен цвят и се е напукала (обр. 11). На южната страна са се запазили два дълбоко вбити в земята камъка, отстоящи един от друг на 0,35 м, които оформят нещо като врата на пещ. Очевидна е връзката на това огнище с откритата гробница, въпреки че засега е трудно да се обясни точното му предназначение.

На дълбочина 0,60 м и 2,60 м южно и 7,60 м западно от центъра се откри пласт горяла пръст с размери 1 на 1,70 м с яркочервен цвят и следи от въглени. Вероятно това е било мястото на кремацията.

Голям интерес представляват откритите на много места из насипа, но предимно около каменната гробница каменни бойни топки с различна големина -— на брой около двадесет.

а б в

8 *Съдовете от долиума в могила № 1:*
а) урната; б) каничката; в) лекита
Les vases du dolium du tumulus n⁰ 1:
а) urne; б) cruche; в) lécythe

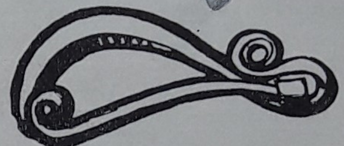

9 *Фибулата от могила № 1*
Fibule du tumulus n⁰ 1

При разкопаването на югоизточния сектор на могилата на дълбочина 1 м се натъкнахме на пет вторични погребения, извършени чрез трупозаравяне. И петте бяха съвсем идентични: мъртвият е бил положен на гръб, ориентиран изток—запад, с глава на запад. Ръцете са скръстени на гърдите или, свити силно при лакътя сочат главата (обр. 13). Костите са силно изгнили и само около един от скелетите имаше следи от ограждане с обикновени камъни, и то само от южната страна. Липсва всякакъв погребален инвентар, като само при вратните прешлени на единия се откри фрагмент от сферично копче, което сочи средновековния им произход.

Погребението в долиум, което ние отбелязахме в могила № 1, се среща досега нетърде рядко у нас, затова представлява несъмнен интерес. В некропола на Аполония ние виждаме този начин на погребване с тази разлика, че там е извършено трупополагане, а не изгаряне на мъртвеца.[1] Те се датират към IV в. до н. е. и вероятно тогава е започнало разпространението на този обичай и във вътрешността на Тракия. Найблизка аналогия с нашето погребение откриваме в могила № 1 при Мадара.[2] В нея долиумът е бил поставен също така с устие на югозапад в предварително изкопан трап и подпрян встрани с камъни. Устието е било запушено с каменна плоча. Погребалният

10 *Каменната гробница от могила № 2*
Tombe en pierre du tumulus n⁰ 2

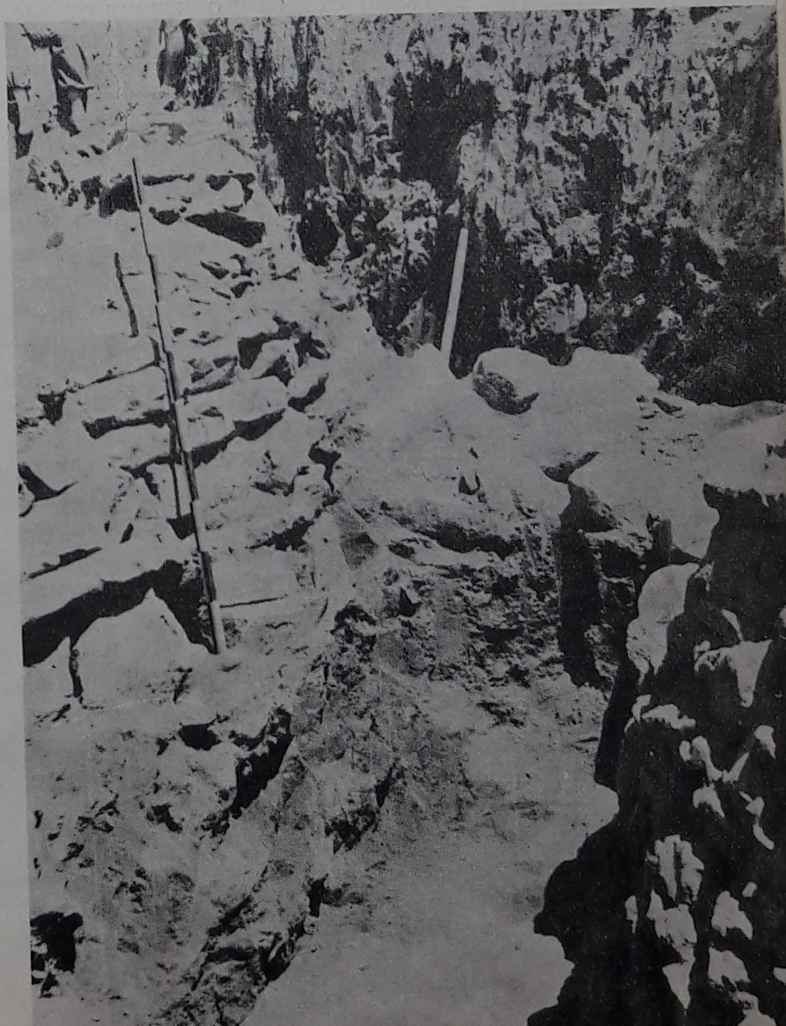

[1] И. Венедиков, Разкопките в некропола на Аполония през 1946 г. Разкопки и проучвания, II, 1948, стр. 10, 14, обр. 4.

[2] Р. Попов, Могила № 1, сб. Мадара, I, 1934, стр. 240.

11 *Каменната гробница от могила № 2 с огнището*
Tombe en pierre du tumulus n⁰ 2 avec le foyer

инвентар, напълно сходен с описания от нас, е бил разположен край северозападната страна отвън на долиума. Погребването в долиум Р. Попов обяснява с необходимостта в него да пребивава човешката душа след смъртта.[1]

Въз основа на погребалния инвентар и по-специално монохромната вносна керамика и „тракийския тип" фибула можем да отнесем нашето могилно погребение към епохата, която стои на границата на IV и III в. до н. е.

В могила № 1 при Долна Росица наблюдаваме и един друг обичай — погребение на куче заедно с мъртвеца. За пръв път такива погребения бяха открити преди тридесетина години при разкопките на Голямата могила на Мадарското плато[2] и в могилите № 1 и 2 край Мумджилар.[3] И в трите случая кучето е било положено легнало на дясната си страна, като в мумджиларските могили главата е била отрязана и поставена на камък, а тялото обградено с камъни.

Преди няколко години край с. Столът, Севлиевско, в могила № 4 е бил открит също така скелет на куче край гробница от необработени камъни, но за съжаление при публикацията липсват подробности за начина на неговото погребение.[4] По устни данни на проф. Д. П. Димитров погребано куче е било открито и в една от могилите при с. Копринка, Казанлъшко.

Споменатите случаи на погребение на куче заедно с човека се отнасят към периода IV—III в. до н. е. и попадат в райони, които включват планинските и предпланинските части на България, населени с тракийско население. Няма съмнение, че имаме работа с един разпространен погребален обичай и несъмнено бъдещите разкопки и проучвания ще дадат нови данни за него, както и ще се даде отговор на въпроса, дали кучето в дадения случай съпровожда мъртвия като негов предан и неразделен спътник, дали то придружава ловеца в неговия задгробен живот, за да му бъде по-

[1] Р. Попов, Погребение чрез изгаряне на мъртвите, сп. Природа и наука, VII, 1936/37, стр. 5.
[2] В. Миков, Последни могилни находки, сб. Мадара, I, 1934, стр. 429.
[3] Г. Фехер, Могилни гробни находки от Мумджилар, ИАИ, VIII, 1934, стр. 106 и сл.
[4] А. Милчев, Археологически проучвания на Севлиевско и Троянско, ГСУФИФ, L, кн. I, 1956, стр. 486—487.

нататък полезно, дали на него не е била възложена тежката задача да бди над душата на мъртвия по пътя за задгробния живот, дали този обичай няма някакво отношение с тотемизма или други значения.[1]

За широкото разпространение на култа към кучето свидетелствува и друг факт. При изследване останките от човешките кости в урната проф. Ст. Иванов установи наличието на недогоряла кучешка кост. Засега е още трудно да се каже дали заедно с кремацията на мъртвеца не е било извършено изгаряне на куче или част от жертвеното куче е попаднала там случайно. Във всеки случай кучето е играло значителна роля в религиозните представи на тракийското население по нашите земи.

Що се отнася до гробницата в могила № 2, най-близка аналогия трябва да видим в гробницата при с. Лиляче, Врачанско, която е била изградена по същия начин и се е състояла от две кошеровидни камери с тази разлика, че те са били свързани помежду си с тесен проход.[2] Откритата край с. Миромир, Пловдивско, гробница е била също така с купол от ломени камъни без спойка и се датира към IV в. до н. е.[3]

Гробницата при с. Д. Росица почива на принципа на изграждане на лъжлив купол чрез надвесване на редовете камъни и принадлежи към куполните тракийски гробници, появили се и развили се през периода V—III в. до н. е. като продължение на местните погребални традиции.[4] Най-развитата форма и съвършена техника откриваме в куполните гробници в Южна България (Лозенград, Мезек, Казанлък и др.). Към този тип принадлежат откритите при с. Янково, Коларовградско, гробници.

Трудно е обаче поради отсъствие на гробен инвентар да се определи предназначението на всяка една от камерите, както и да се установи точната ѝ хронология.

[1] Р. Попов, Една кучешка раса (canis familiaris) от V в. пр. н. е., Трудове на Природо-изпитателното дружество, 1932, стр. 269—288.

[2] Д. Бучински, Могилен гроб при с. Лиляче, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 364—365.

[3] Д. Цончев, Хисарските бани. Географски, исторически и археологически очерк, ГПНБМ за 1935—1936 г., 1937, стр. 90—91.

[4] В. Миков, Произходът на куполните гробници в Тракия, ИАИ, XIX, 1955, стр. 46.

Едно символично погребение при с. Пеклюк, Софийски окръг

Неделчо Петков

През лятото на 1950 г. при проучване на старините по долината на р. Пеклюк, между селата Гълъбовци и Гоз, в м. „Горните уши“ на ниска тераса до скалния масив Кривша се попадна на шест различни по големина камъка, наредени в кръг. Кръгът имаше диаметър 1 м, а височината на камъните бе не повече от 20 см, горните части на които достигаха около 45 см под нивото на почвата.

В северозападната част на кръга се откриха други три камъка, които заедно с тези от северната част образуват малък, вътрешен кръг с диаметър 0,50 м (обр. 1).

В южната част на външния кръг (обр. 1, *I*) се откри малък глинен съд с похлупачка (обр. 2), а във вътрешния кръг — счупена глинена паница (обр. 1, *II*), ситно строшени животински кости, въглени от горелите дървета и овъглени зърна от пшеница.[1]

Глиненото съдче има висока и широка шийка, с прав устен ръб, и слабо издута средна част (търбух) и равно дъно. Добре загладената външна повърхност има сиво-червен цвят. Височина 10,5 см. Върху търбуха са врязани вертикални вдлъбнатинки, наредени в пет хоризонтални реда. Съдчето е снабдено с две симетрично разположени пробити пъпчести дръжчици, а под тях по две успоредни вертикални врязани линии, които достигат до долния хоризонтален ред вдлъбнатинки. Непосредствено до съдчето, както отбелязахме, се намери малък, слабо издут похлупак със сив цвят. Похлупакът е снабден с две, симетрично разположени, малки пробити дръжки. На горната страна е украсен със симетрично разположени, врязани линии. Има максимален диаметър 5,8 см, а устието на съдчето — 7 см, факт, който сочи, че принадлежи на друго съдче. Последното беше

[1] Овъглените зърна са определени от проф. Иван Странски.

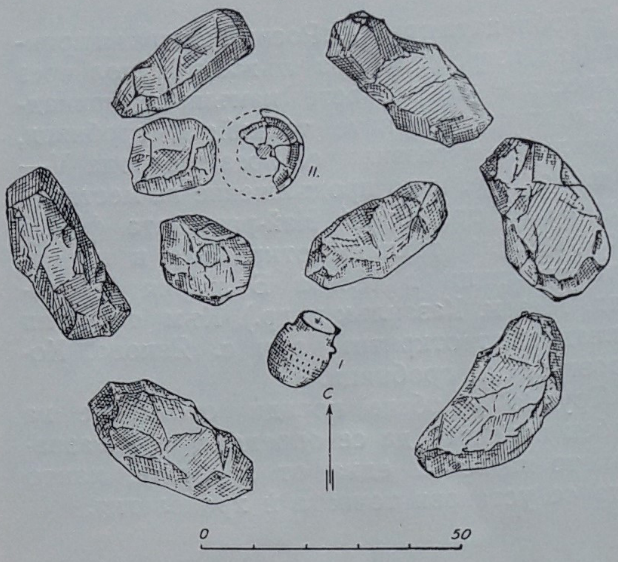

1 *План на гроба при с. Пеклюк, Софийско*
Plan de la tombe près du village Pekliuk, région de Sofia

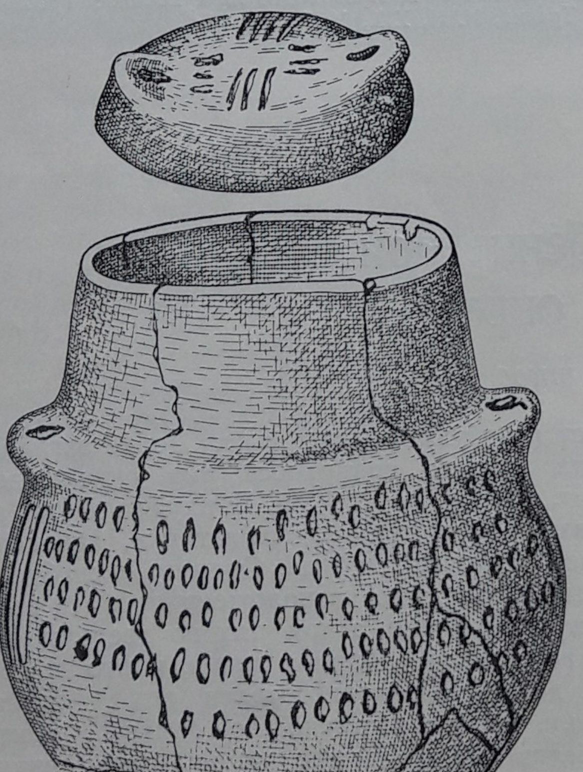

2 *Глинено съдче от гроба при с. Пеклюк, Софийско* ● *Petit vase en argile de la tombe près du vill. Pekliuk, région de Sofia*

пълно с горяла пръст, в която се намериха въглени и овъглено жито (*Triticum vulgare*), шест малки, но различни по големина кремъчни оръдия (от 3 до 4 см дължина), две изгладени и пробити в горния край костени украшения, правени от ребра на дребни бозайни животни, модел на краче от планински прозрачен кристал (дължина 3 см, ширина 2,5 см и дебелина 1 см). В горния край се виждат слаби следи от опит за пробиване на дупка за окачване. Наред с тях се попадна на добре загладено бъбрековидно камъче с бледорозов цвят.

Подобни модели на човешки крак, правени от глина, кост и камък, са познати от много праисторически селища у нас от каменно-медната епоха[1] и от по-късно време.

Кремъчните остриета и костените предмети, намерени в съдчето, имат следи от опушване и обгаряне.

Малките размери на намерените в съдчето предмети показват, че вероятно са принадлежали на дете и че тук е било извършено жертвоприношение. Предметите заедно с част от жертвоприношението (овъгленото жито и въглени от горели дървета) са сложени в малкия съд и заровени, а после оградени с камъни, наредени в кръг.

При внимателно разглеждане на пръстта, както и двата каменни кръга. така и извън тях по площадката следи от човешки кости и останки от жилище не бяха открити, а тези последни обстоятелства ни навеждат на мисълта за съществуването на символично погребение.

Благодарение на разкопките на могилните и открити селища при Русе, Балбунар, Слатина,[2] Караново, Ясътепе[3] и другаде стана възможно откриването на много и на най-старите погребения (хокери) без каквито и да е било каменни огради около тях Обаче на много места до скелетите са намерени предмети от всекидневна употреба: кремъчни стъргалки, ножове, игли от кост или мед, костени харпуни, мънисто и пр., а до череп от погребение № 2 от Русенската могила[4] е открита плоска костена човешка фигурка. В гробовете от Балбунарската могила[5] пък

[1] Г. Георгиев и Н. Ангелов, Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953 г., ИАИ, XXI, 1957, стр. 112—121.

[2] Н. Петков, Нови данни за неолитната култура на Софийското поле, сп. Археология, III, 1961, стр. 67.

[3] П. Детев, Материали за праисторията на Пловдив, ГПлНМ, III, 1959, стр. 5, обр. 7; П. Боев, Неолитни антропологични материали от Ясътепе, Пловдивско, ГПлНМ, III, стр. 91, обр. 3.

[4] Г. Георгиев и Н. Ангелов, Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949, ИАИ, XVII, 1952, 183—186.

[5] В. Миков, Селищната могила при Балбунар, ИАИ, IV, 1926—1927, стр. 277—278, обр. 112.

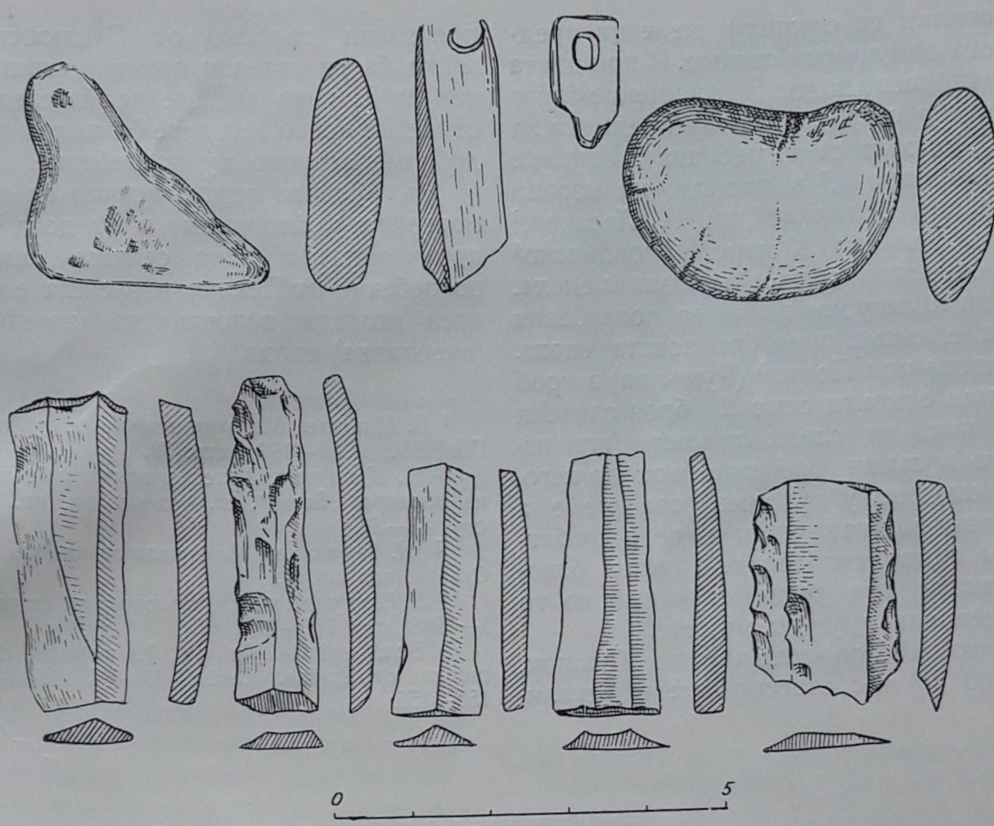

3 *Предмети от камък, кремък и кост, намерени в глинения съд в гроба при с. Пеклюк, Софийско* ● *Objets de pierre, de silex et d'os, découverts dans un vase en argile dans la tombe près du village Pekliuk, région de Sofia*

са намерени много кремъчни оръжия и оръдия, глинени съдове и украшения и пр., свързани с култа към мъртвите.

Погребението на мъртвите у нас и съседните страни през неолита и енеолита се е извършвало чрез трупополагане.

През 1946 г. П. Детев[1] в Златитрапската (Мечкюр) могила на 2,50 м дълбочина до жилище № 1 намира глинен съд, пълен с пепел и останки от погребение чрез изгаряне. Възможно е, пише Glotz,[2] през неолита обитателите на Централна Гърция да се изгаряли смъртвите. „Ако в някои егейски гробове скелетите са частично опушени, това е жертвоприношението, което е било извършено при тях."

При посочените по-горе погребения от могилите при Русе, Балбунар, Слатина, Ясъ-тепе и другаде мъртвите са били заравяни в земята. Обаче на много места из Европа[3] по това време гробовете започват да се ограждат с по-големи или по-малки четвъртити или кръгли камъни, каквито са разкрити на много места, особено из земите на Съветския съюз. Често пъти при погребения с трупозаравяне има следи от изгаряне, въглени, даже и опушени части от скелета, без обаче това да се свързва с трупоизгаряне, а по-скоро с огън от погребалния обред, какъвто е случаят с погребението в Уст-Катавската пещера (СССР),[4] селището Кунда (ЕССР)[5], Словенско[6] и др. При пеключкото символично погребение в малкия каменен кръг имаме следи от жертвен огън, който е причинил изгарянето на долните части на костените предмети, вероятно украшения, а също така и опушването на останалите предмети от камък и кремък, сложени след обреда заедно с частите от жертвоприношението, заровени в големия каменен кръг. Следователно находката от Пеклюк, открита на около 5 м източно от разрушено жилище и оградена с каменен кръг, трябва да приемем за гробна, символично погребение — кенотаф.

Най-старите кенотафи у нас са открити през желязната епоха като например в с. Брестница и Кърпачево,[7] Ловешки окръг, гдето в

[1] П. Детев, Плоската могила при с. Злати трап, ИАИ, XVIII, 1952. стр. 332, обр. 325.

[2] G. Glotz, La civilisation Egéenne, Paris, 1923, стр. 320.

[3] Jacques de Morgan, L'humanité préhistorique. Paris, 1924, стр. 245, 258.

[4] С. Н. Бибиков, Неолит и Энеолит в пещерах Урала, Советская археология, XIII, 1950, стр. 113.

[5] А. Янитс, Позненеолитические могильники в Эстонской ССР, КСИИМК, 42, 1952, стр. 53,60,63.

[6] B. Novotny, Slovensko s mladšej dobe kamennej, 1958, 15 сл.

В. Миков, Могилни некрополи от Ловчанско и Тетевенско, ИАИ, VI, 1930– 1931, стр. 162,165.

гробните могилки са открити железни предмети и парчета от глинени съдове. И при двата кенотафа е направено жертвоприношение близо до заровените в същата могила предмети на изчезналите. Подобни са погребенията, открити при с. Горна Малина,[1] в чашата на язовир „Батак“,[2] язовир „Сталин“ при Г. Пасарел,[3] Софийско, с. Ръжево Конаре, Пловдивско[4] и другаде, отнасящи се към желязната епоха.

Най-ранни и сигурни данни за погребения чрез изгаряне имаме през бронзовата епоха.

В некропола при Поянa[5] (Румъния) в гроб № 31 са били открити само 21 броя глинени съдове без никакви следи от кости или изгаряне както в самия гроб, така и около него.

Не е изключено у нас през това време, а и през каменно-медната епоха да се е прибягвало докъм символично погребение на близките, изчезнали при разни случаи, било то ловец, военен или друг от мъжете.

Особеното местоположение на Пеклюк, високо около 30 м, с отвесно отсечени скали, прорязани дълбоко от Пеклюкската река, може би са станали причина младият обитател на Кривша да изчезне безследно, вследствие на което неговите близки са прибягнали до символичното му погребение.

Въз основа преди всичко на керамичния материал, който имаме, и от допълнителните проучвания на това селище символичното погребение от Пеклюк изглежда е извършено през втората половина на каменно-медната (енеолитна) епоха.

[1] В. Миков, Могилни некрополи от Горна Малина, ГПлНБМ, 1931—1934, стр. 79.

[2] Д. Цончев, Археологически разкопки в чашата на язовира „Батак“, сп. Археология, кн. 3—4, 1959, стр. 83—86.

[3] Н. Петков, Материали от чашата на язовир Сталин (под печат).

[4] Л. Ботушарова, Новооткрити старини, ГНМПл, I—1948, стр. 188—189.

[5] Ecaterina Vulpe, La necropol de l' âge du bronze de Poiana. Dacia, V—VI, 1935—1936, стр. 155—156.

Трепаниран череп от София

Петър Боев

При разкопаване на основите на Народното събрание в София през 1885 г. работниците са попаднали на зидана гробница, в която са намерили скелет с трепаниран череп. Черепът е бил предаден на известния тогава лекар д-р Д. Моллов за медицинска експертиза. След като установява хирургическа трепанация, Моллов го предава на К. Шкорпил, за да го запази, заедно с една бележка, която гласи: „Череп, найден в една гробница, отворена при разчистянье земята около Народното събрание през 1885. Гробницата беше средня величина, сводяста, дуварите ѝ от едри тухли с хоросан (вар, едър пясък и дробени тухли). Скелета разположен с главата на запад, среден ръст. До главата имаше кръстат пизуль, на който се намери една глиняна кадилница. Трепанационният кръг има 8 см. дияметър. Доктор Моллов“ (правописът е запазен). К. Шкорпил предава черепа в Народния музей заедно с бележката на Моллов и съобщава за него в труда си върху християнските църкви и гробници в София.[1] Тук Шкорпил изказва мнение, че се отнася за хирургическа трепанация и болният е починал през време на операцията, от което се вижда, че той се съгласява с мнението на д-р Моллов. Според описанието на гробницата от Шкорпил и Моллов, както и от по-късно намерените гробници от същия некропол на София Иван Венедиков датира гробницата от късно римско или ранно византийско време (IV—V в.).

Антропологично изучаване на черепа (инв. № 214, вж. обр. 1—3)

Мъжки череп (калвариум), долихокранен, от мъж в млада възраст (адултус). Налице са само тилната кост, теменните, слепоочните кости и челната кост. Целият лицев череп и долната челюст липсват.

От черепа можаха да се вземат следните измерения:

1. Дължина — 196
1в. Дължина от офрион — 190.
2. Глабела-инион дължина — 186
3. Глабела-ламбда дължина — 191
4. Дължина на основата на черепа от ендобазион — 100
Дължина на основата на черепа от базион — 99,8
7. Дължина на големия тилен отвор — 31
8. Ширина на черепа — 145
9. Най-малка ширина на лоба — 99,5
10. Най-голяма ширина на лоба — 130

[1] Шкорпилови братя, Средновековни черкви и гробища в София, Мсб, II, 1890, стр. 45—46.

11. Биаурикуларна ширина — 125
12. Най-голяма тилна ширина — 120
16. Ширина на големия тилен отвор — 24
17. Височина от базион — 137,5
20. Ушно-брегма височина — 134
23. Хоризонтален обхват през глабела —540
23а. Хоризонтален обхват през офрион — 544
24. Напречна дъга — 324
25. Медиан-сагитална дъга — 401
26. Челна дъга — 139
27. Теменна дъга — 135
28. Тилна дъга — 127
29. Челна хорда — 122
Височина на челната извивка — 29
30. Теменна хорда — 124
— Височина на теменната извивка — 29
31. Тилна хорда — 96
— Височина на тилната извивка — 32
43. Биорбитална хорда — 109,5
43_1 Биорбитална ширина — 96
50. Максилофронтална ширина — 26
— Максилофронтална височина от назион — 12,5

Показалци

8 : 1 Черепен — 74
9 : 8 Лобно-ширинен — 68.6
17 : 1 Височинно-дължинен — 70,1
17 : 8 Височинно-ширинен — 94,8
20 : 1 Височинно-дължинен — 68,4
20 : 8 Височинно-ширинен — 92,4
1 : 25 Надлъжно-сагитален — 48,9
16 : 7 На тилния отвор — — 77,4

1 *Трепаниран череп от София*
Crâne trépané de Sofia

При анализ на измеренията се вижда, че много малки са размерите и показалецът на големия тилен отвор. Малки са биорбиталната ширина, черепният показалец (долихокран), височинно-дължинният показалец (ортокран). Средно големи са дължината на основата на черепа от ендобазион, биаурикуларната ширина, тилната хорда и показалците — лобно-ширинен (метриометоп), височинно-дължинен (метриокран), надлъжно-сагитален. Големи са ширината на черепа, най-малката ширина на лоба, височината на черепа от базион, напречната и теменната дъги. Много големи са дължините на черепа от опистокранион и от инион, най-голямата ширина на лоба, ушно-брегма височина, хоризонталните обхвати през глабела и през офрион, медиан-сагиталната, челната и тилната дъги, челната и теменната хорди, както и показалците — височинно-дължинен и ширинен от порион (хипсикран и акрокран).

Черепът е овоиден, дълъг, висок и широк. Челото е средно високо, с добре изразен релеф. Глабела е добре изразена (4), надвеждните дъги са средно изразени, но не стигат до края на очницата (1). Челните и теменните възвишения са средно изразени, а сисовидните израстъци — добре изразени. Тилът е закръглен, изпъкнал в долната си част, а отгоре сплеснат. Протуберанция окципиталис екстерна е слабо изразена (2). Профилът на лицето е силно изразен. Липсата на лицев скелет не позволява да се определи точно расовата му принадлежност, но се отнася до европиден череп.

На тила на черепа се вижда голям кръгъл отвор (обр. 3). Сагиталният му диаметър е 84 мм, а напречният — 83,4 мм. Запазена е ронделата, която има размери 79,8 мм в сагитално направление и 77,8 мм в напречно направление (обр. 3—4). Помежду ронделата и отвора имат цепнатина, чиято ширина варира от 2 до 4 мм. Това означава, че трепанът с който е изрязана ронделата, е бил с широко острие. Оста на трепана е оставила малък кръгъл отвор, разположен точно в центъра на рондела, с диаметър 5 мм. Трепанационният отвор се намира на задната част на двете теменни кости, като обхваща в себе си и теменните отвори и на горната част на тилната люспа. Ръбовете на отвора са изрязани твърде гладко, с лек наклон навътре към черепа. Само на едно малко

2 *Трепаниран череп от София*
Crâne trépané de Sofia

3 *Трепаниран череп от София*
Crâne trépané de Sofia

пространство на 35 мм нагоре от десния ламбдовиден шев ръбът на отвора е леко грапав. На това място костта е хлътнала навътре и трепанът не е успял добре да изреже ронделата, затова на края на операцията тя е била отчупена от черепа. Трепанационният отвор и малкото отворче в центъра на ронделата показват, че трепанът е бил метален и с форма на пергел. Видимо и на рьонтгенограма, по ръбовете на трепанационния отвор и на ронделата не се вижда никакъв заздравителен процес: диплое е напълно отворена. Това показва, че или пациентът е починал през време на операцията (или няколко дни след нея), или се отнася до послесмъртна трепанация.

При разглеждане на вътрешната повърхност на черепната кутия не се забелязват никакви патологични изменения, а също така и фовеоле грануларес и импресионес гирорум са с нормални размери. Така че видимо не могат да се намерят причините за трепанацията. Както е известно, обикновено хирургическите трепанации са били извършвани при лечение на травматични рани или при нервни или психични заболявания.[1] Затова може да се предположи, че операцията е била извършена именно с такава цел — излекуване на нервно или психично заболяване. Много малко вероятно е операцията да е била извършена послесмъртно за получаване на амулет. Вземането на черепни амулети при послесмъртните трепанации са били известни в много по-ранен период, като се почне от края на неолита и се стигне до началото на железния период. После и обстоятелството, че ронделата не е била взета, а оставена заедно с черепа говори за това. Така че единствената възможност, която може да се приеме най-задоволително, представлява една хирургическа трепанация, при която пациентът е починал през време или кратко време след операцията. Тук трябва да се отбележи, че по-късно християнската религия забранява напълно хирургическите трепанации като несъвместими с догмите на християнската религия. Например в X в. при покръстването на маджарите, Крал Стефан напълно забранява хирургическите и ритуални трепанации, извършвани преди това в езическо време масово всред тях. Известно е, че при травматични рани и травматична епилепсия тогава операциите са имали добър успех, което показва голямата сръчност на хирурзите и известни, емпирично придобити, познания в сблястта на асептиката и антисептиката. Така мнението на Моллов и К. Шкорпил относно вида на трепанацията е напълно правилно.

Засега е много трудно да се определи етническата принадлежност на черепа, било по антропологичните данни, било по начина на опериране. Липсата на лицевия череп не позволява точна расова диагностика. Начинът на опериране също не може да внесе светлина в тази насока. Това е първият трепаниран череп у нас от това време.

Трепанираният череп от София е една забележителна находка и показва, че хирургическото изкуство по нашите земи е било напреднало и е следвало традициите на класическото хирургическо изкуство още от времето на Хипократ.

[1] П. Боев, Върху историческите трепанации, ИИМ, III, 1959, стр. 213.

4 *Трепаниран череп от София — ронделата*
Crâne trépané de Sofia — la rondelle

Преглед

XII международен конгрес по византология

Тази година се проведе XII международен конгрес на византолозите в Охрид (Югославия). Конгресът бе тържествено открит на 10. IX. 1961 г. Бяха поднесени приветствия от представителя на централното правителство на ФНРЮ Р. Чолакович, от министъра на културата на Македонската федеративна република Димче Беловски и от председателя на XII международен конгрес по византология Г. Острогорски.

От 10 до 16 септември се състояха пленарните и секционни заседания. Централните доклади бяха изнесени на пленарните заседания с по две теми за всеки ден. В секциите се представиха с нови и интересни доклади и хипотези и някои млади византолози.

Основните доклади по история, изкуство и археология, архитектура, литература, теология, дипломация и музика се обсъждаха на пленарни заседания. Освен това заседаваха две секции по история, две по изкуство и археология, една по филология и история на литературата, една по църковна история и теология, една по право и социални науки, една за помощни науки и една секция по музикология.

Докладите на пленарните заседания бяха предварително отпечатани и изпратени или предадени на делегатите.

В програмата на конгреса бяха включени и музикални, балетни и филмови спектакли, и програма, изнесена от фолклорния ансамбъл „Танец". Предвидени бяха посещения на забележителностите на Охрид и околностите му.

Първото пленарно заседание на 11. IX беше посветено на въпроса „Градът и селото във Византия през IV—XII в.". Доклад, изготвен от съветските византолози Н. В. Пигулевская, Е. Е. Липшиц, М. Я. Сюзюмов и А. П. Каждан, прочете З. В. Удалцова от АН СССР. Съдокладите на П. Лемерл (Париж), П. Харанис (САЩ) и Д. Ангелов (София) бяха по отделни точки на засегнатите становища.

Д. Оболенски (Оксфорд) говори на 11. IX за „Принципите и методите на византийската дипломация".

Доклад върху „Паламизъм и хуманизъм" изнесе на пленарно заседание на 12. IX и Х. Бек. Фр. Дьолгер докладва на второто пленарно заседание същия ден за „Византийската и сръбската държавна канцелария".

С голям интерес се очакваше докладът на В. Н. Лазарев „Живописта през XI—XII в. в Македония". За него бе определено първото пленарно заседание на 13. IX. Поради отсъствие на докладчика изложение на основните му мисли прочете З. В. Удалцова. Съдоклади прочетоха: Демус (Виена), Пелеканидис (Солун) и Радойчич (Белград).

Второто пленарно заседание на 13. IX с колективния доклад на сътрудниците на Белградския археологически институт Дж. Божкович и Дж. Стричевич и на сътрудника на Института по византология И. Николаевич за „Архитектурата на късната античност и ранното средновековие на Балканите" имаше само един съдоклад (поради отсъствието на другите предвидени) — на Кр. Миятев от Археологическия институт при БАН.

На 14. IX Р. Якобсон (Харвард) докладва за „Средновековната славянска литература и византийската ѝ основа" със съдоклад от Дж. Стр. Радойчич (Нови Сад) и Х. Ф. Шмид (Виена) за „Източно римско народно право, византийско и балканско право" при съдоклад от А. Соловиев (Женева).

Последното пленарно заседание с тема „Принципите на композиция в източното пеене" от Е. Уелц (Оксфорд) и съдоклади от О. Струнк (Принстон) и Д. Стефанович (Белград) бе проведено на 16. IX.

В работата на секциите се включиха с доклади и съобщения от българска страна Ив. Снегаров, Ал. Бурмов, Д. Ангелов, Н. Тодоров — в секцията по история и В. Мавродинова, Ж. Въжарова, Ст. Станчев и Ат. Милчев — в секцията по изкуство и археология. Д. Панайотова се изказа по доклада за късноантичната и ранновизантийската архитектура на Балканите.

В колективния доклад на съветските византолози „Градът и селото във Византия през IV—XII в." въз основа на обширна литература и историографски справки бе показано развитието на взаимоотношенията между византийския град и село през периода от IV до XII в. Специално внимание бе обърнато на преходния период от античността към средновековието. В античността господствуващо положение има градът, а в средновековието — селото. Упадъкът на робовладелския начин на производство и императорският режим премахнали независимостта на градските курии. Много византийски градове през VII—IX в. били малки, крепости или административни центрове и в икономическо отношение едва се различавали от селата. Жителите им се занимавали със земеделие, а занаятчиите задоволявали само нуждите на феодалите. Източноримските градове обаче се оказали по-устойчиви от западноримските. Градове като Цариград, Солун и други запазили значението си на търговско-занаятчийски центрове. В XI—XII в. се развиват и провинциални градове, крепости и църковно-административни центрове. Подемът в търговията и отделянето на занаятите от селското стопанство придават на градовете типично средновековен облик. Техният бърз растеж е причина за понижаването на икономическата роля на Цариград, а също така и предпоставка за феодалната децентрализация в края на XII и началото на XIII в. Политическата и икономическа власт във византийския град през XI—XII в. принадлежала на местните феодали. В това той се различава коренно от античния град.

Развитието на взаимоотношенията между града и селото във Византия протекло при остра социална борба. Антагонизмът между града и градските територии престава с изчезването на античния полис. Явява се противоречието между феодали и зависимо селячество. С разрастването на средновековните градове се оформя антагонизмът между градските жители и феодала, който се стреми да ги подчини.

В своя съдоклад Д. Ангелов се съгласи с редица важни изводи и заключения, а също така прие общата постановка на въпроса и предложената историческа периодизация. Той намира, че предложеното от А. П. Каждан становище за процеса на децентрали-

зацията на Византийската империя и феодализиране на градовете през XI и XII в. е много интересно, но все още не е напълно изяснено. Д. Ангелов смята, че остават все още неразрешени въпросите за произхода на колоната, за упадъка на градския живот и съдбата на едрото земевладение през VII— VIII в., за ролята на „еретическите движения" при класовата борба и др. В заключение Д. Ангелов заяви, че докладът на съветската делегация отразява постиженията на съветската византология. Развитието на града и селото правилно се схваща като процес от действието на различни социално икономически фактори.

В своя доклад В. Н. Лазарев разглежда не само паметниците на живописта от XI—XII в. в Македония, но се опитва въз основа на много досегашни проучвания и исторически данни да определи имало ли е през XI—XII в. обособена македонска живописна школа и на кой етнически елемент принадлежи тя. На въпроса за господствуващия етнически елемент в Македония през разглежданата епоха авторът има ясен отговор — това са били славяните. Като паметник на живописта от XI в. Лазарев взема църквата „св. София" в Охрид, а като паметник от XII в. — църквата „св. Пантелеймон" в Нерези. От последните открития югославските и македонските изследвачи приемат, че „св. София" е била построена при архиепископ Лъв (1037—1056 г.). Живописта ѝ се отличава с ярко изразен архаизъм и не може да се свърже с паметниците от цариградския кръг. Повече сходство Лазарев намира с църквата „св. София" в Солун и с Киевските стенописи. За най-вероятна дата за живописта от времето на архиепископ Лъв авторът смята началото на XI в. Като определя стенописите на охридската църква „св. София" за най-архаическия вариант на живописта от XI в., той приема за възможно да са привлечени зографи от Солун, но активно участие са взели и зографи от Охрид, защото там са били запазени художествените традиции на културата от времето на цар Самуил. Ранната живопис на тази църква, ако и изпълнена при гръцкия архиепископ Лъв, е тясно свързана със славянската култура от епохата на първото българско царство.

За живописта в Македония от XII в. В. Н. Лазарев разглежда фреските на църквата „св. Пантелеймон" в Нерези. Тук той допуща участие на майстори, привлечени от Цариград. Това изкуство носи отпечатъка на аскетизма и строгостта. Различава работата на няколко (четири или пет) майстори. Главният майстор, може би извикан от Цариград, е работил апсидата и повечето евангелски сцени. Помощникът му, рисувал Евхаристията и военните светци на южната стена, е по-неуверен. Двамата ученици, работили в нартекса, недостатъчно опитни в предаването на формите и израза на лицата, вероятно са местни хора. Към художествения кръг на Нерези авторът причислява живописта на Курбиново и Костур.

В живописта на Македония през разглеждания период ясно се разграничават два периода. Първият трае до средата на XI в. и е свързан с подема на славянска а култура. Тази култура по времето на първото българско царство и на цар Самуил е била пълнокръвна и имала дълбоки корени всред народа. Нейни отгласи има в църквата „св. София" в Охрид и в съвременните ѝ фрески в Солун. Творците ѝ са били повечето местни хора, много от които произхождали от славянското население. Вторият период — след завладяването на Македония от византийците — се отличава с пренасяне на цариградски традиции от византийските управници и духовенството. Това показва живописта на Нерези. На въпроса — може ли да се смята, че Македония през XI—XII в. е имала своя живописна школа с център Солун — авторът отговаря отрицателно.

Общите положения в колективния доклад на сътрудниците на Белградския археологическия и византологически институт прочете Дж. Божкович. Той изтъкна, че по-голямата част от територията, на която се намират разглежданите паметници, влиза в сферата на Източната римска империя след края на IV в., която обаче остава изложена на постоянните влияния на Западната римска империя. По тези места се заселват славянските племена. На главния въпрос в доклада — продължава или прекъсва животът в тези области между края на VI и средата на IX в. — съществуват противоречиви отговори по липса на ясна документация и строежи. Някои от наскоро разрушените антични градове са били обитавани от славяните по време на заселването им на полуострова, а в други животът по това време не е прекъсвал (Ниш, Белград, София, Охрид, Пловдив).

Липсата на останки от градове, приели архитектурните традиции на късната античност, и твърде редките граждански постройки не позволяват да се правят сигурни заключения. Останките от жилища и дворци в Плиска и Преслав не могат да се свържат сигурно с ранното средновековие. Те са от една епоха, по-отдалечена от IX в.

В областта на военната архитектура цари също несигурност. Промяната в начина на укрепване, започнала в ранновизантийската епоха, може да се долови в крепостите на Царичин град и Бреговина. За съжаление Охридската крепост, въпреки че е една от най-добре запазените, не може да се използува като сигурен материал, защото не знаем точно кога е строена.

Паметниците на религиозната архитектура през разглеждания период преобладават, а са и добре запазени. Затова въз основа на тях се правят по-убедителни сравнения. Най-разпространен тип за цялата разглеждана епоха е базиликата. Старохристиянската базилика на късната античност е от типа, с който си служат навсякъде в Югоизточна Европа, също и на Балканите. Базиликите от ранното средновековие могат да се разделят на два типа. Първият включва трикорабната базилика със стреховиден покрив, вторият — засводените базилики, понякога с ниски куполи над пресичането на главния кораб с напречния.

Културата на ранното средновековие има различни източници, чиито съставни части се преливат—къснoантичната традиция, отражението на християнската византийска култура на Близкия Изток и най-сетне една силна, стара славянска култура. В широката византийско-източна сфера са се създали новите материални исторически условия на славянски култури: българската, славянската, македонската и сръбската култура.

Съдоклад на тема „Базиликата и кръглата църква през средновековието в централната част на Балканския полуостров" изнесе Кр. Миятев от Археологическия институт при БАН. Той засяга едно незадоволително и неправилно тълкуване на необичайно късната употреба на стари архитектурни типове в българските столици от IX и X в. в доклада на Дж. Божкович. Плановете и атрият на Голямата базилика в Плиска и Кръглата църква в Преслав са причина тези църкви да изглеждат на историците на средновековната архитектура на Балканите като ранновизантийски. За тяхното съграждане има две становища: българските и много чуждестранни археолози приемат тези паметници за тясно свързани с историята на Плиска и Преслав и ги датират от средата на IX до началото на X в. Други пък, както югославските колеги, само въз основа на писмени данни (някои от които ненаучни), с формалистичен метод, само по плановете определят нашите църкви като ранновизантийска архитектура от V—VI в. Но те не са последователни. Въпреки елинистичните съставни части на базиликата „св. Ахил" в Преспа никой не оспорва късния ѝ произход, както постъпват с църквата в Плиска, която има същите особености. В случая не са взети пред вид новите открития в Плиска и Преслав от последните 60 години, които дават богат археологически и архитектурен материал и показват, че двете църкви не трябва да се отделят от тези находки.

Известно е, че Плиска и Преслав са основани късно. Те не са израсли върху римски или ранновизантийски поселения. При изграждането на Плиска и Преслав са били употребени късноримски и ранновизантийски строителни материали от съседни останки от поселения. Монументалността и богатството на формите и украсата показват, че двете църкви са строени в големи, богати градове, които са искали да съперничат на Цариград. Историческите и археологическите извори и изследвания познават като документирани за тези места само двете български столици със славянските имена Плиска и Преслав. Открити са наоколо и първобългарски и славянски надписи. А монетите са от X до XIII в. „Голямата базилика“ и Кръглата църква са неотделими от тези градове. Досегашните открития показват, че те не са единствените църкви там. От Плиска са известни вече 15 базилики, а от Преслав 4. Архитектурата на Преслав продължава традициите на Плиска и там също се строят големи трикорабни базилики. Най-близък паралел на малките базилики в Плиска и Преслав са малките базилики в Костур. Всички базилики в Плиска с изключение на една са във външния град. При тях не са намирани следи от римски и ранновизантийски селища, а се среща славянска и прабългарска керамика, очевидно отговарящи на християнското население на първата българска столица. Затова те са могли да бъдат построени само след 865 г. Тази хронология се потвърждава от строителната техника и от прабългарските знаци по строителния материал, както и от триделното олтарно помещение. Представителната църква на Западното българско царство е също от този тип. И Кръглата църква в Преслав е представителен паметник. Кр. Миятев решително отхвърля твърдението на югославските археолози, че тя е дело на византийската архитектура от V—VI в. Приведени са аргументи, че Кръглата църква в Преслав е дело на преславската архитектура, и то може би на постоянно работили в града строители. 1) Строителният материал и техника във Византия през V, VI, VII и следващите столетия е с тухли и при високо развита техника. Среща се и смесена зидария. Между тухлите поставят пласт червен хоросан с дебелината на тухлите. В Преслав намираме само ломен камък и тънък слой бял хоросан, както е в кръстокуполните църкви. Друг аргумент са прабългарските знаци и глаголическите и кирилски надписи. За времето от VI—X в. липсва както епиграфски, така и археологически и нумизматичен материал. Няма място за съмнение, дали рисуваната керамика е първоначалната украса на Кръглата църква. Още повече, че е намирана и в Патлейна, Тузлалъка, в двореца, а има открити и временни работилници за тази керамика в съседство със строежи, за които е била предназначена. Според архитектурния тип на сградите, в които се среща, и според глаголическите знаци тази керамика може да бъде само от X в. Голямата базилика в Плиска и Кръглата църква в Преслав съобразно с приведените доводи Кр. Миятев отнася към IX—X в. заедно с останалите църкви в тези градове.

Строежът на два стари архитектурни типа в старите български столици през IX и X в. се свързва с една местна традиция, чието отражение авторът вижда в „Голямата базилика“ в Плиска и в църквата „св. Ахил“ в Преспа. В централните области на Балканския полуостров от Черно море до Охрид, независимо от граници и етнически състав, е могло да се създаде от местни строители на основата на старото гръко-римско културно наследство средновековна архитектурна традиция, която като всяка народна традиция запазва старите типове, но не може да отбегне известни влияния от съседните области, преди всичко от Цариград.

В изказването си Ив. Снегаров възрази на твърдението, че в IX и X в. България била културно изостанала, изказано от гръцкия делегат Пелеканидис. Той заяви, че не може да се говори за слаба култура на един народ, който в X в. има историческа литература, поезия и полемични философски съчинения.

На XII конгрес на византолозите бяха показани последните изследвания в областта на византологията и се обсъдиха много навременни теми.

Ек. Манова

Съгласно плана за научно сътрудничество между Академията на науките на СССР и на Българската академия на науките тази година започнаха у нас съвместни българо-съветски разкопки за проучване на културата през бронзовата епоха в Югоизточна Европа.

За целта бе избрана Дипсизката селищна могила, разположена на около 3 км югоизточно от гр. Нова Загора.

За да се установи характерът и съдържанието на културните пластове на селището бе направен сондажен стратиграфски изкоп, а едновременно с това се започна разкопаването на една площ от 1100 кв. м.

Открити са останки от основи на жилища, пещи, зърнохранилища, ръчни (каменни) мелници и други битови предмети, които характеризират производството през това време. Намерени са глинени съдове с богата и интересна украса, оръдия на труда, направени от камък, кремък и кост, калъпи за отливане на метални изделия и комплект от медни оръдия: брадви, длета и връх за копие. Калъпите за отливане на метални оръдия говорят за една местна металургия.

Съвместната работа на съветските и българските археолози както на територията на България, така и на територията на СССР ще ни позволи да се изясни историята на древните земеделско-скотовъдни племена, населявали една обширна област в Югоизточна Европа.

Работата ще бъде продължена през следващите години.

Ръководители на разкопките са Николай Яковлевич Мерперт, ст. научен сътрудник и научен секретар на Археологическия институт в Москва, и Васил Миков, ст. научен сътрудник и завеждащ секция по праистория при Археологическия институт и музей в София. В експедицията участвуват още Румен Катинчаров от Археологическия музей в София, Евгения Христова, уредник на музея в гр. Нова Загора, и Елена Бацова от Сливенския окръжен музей.

Р. К.

През 1961 г. продължиха започнатите миналата година съвместни българо-полски разкопки на римския град Нове до Свищов. Разкопките се проведоха от 3. IX до 10. X под ръководството на проф. Казимир Маевски, чл.-кореспондент на Полската академия на науките, и проф. Димитър П. Димитров, член-кореспондент на Българската академия на науките. От полска страна участвуваха доцент Стефан Парницки-Пуделко, ръководител на Катедрата по средиземноморска археология в Познанския университет, д-р Людвика Прес, адюнкт по антична археология във Варшавския университет, магистер Станислава Колкувна и магистер Малгожата Любанска, старши асистенти в ИИМК при ПАН, инж. Мечислав Блащак и фотограф Станислав Биниевски. Освен тях в разкопките взеха участие за по-кратко време магистер Збигнев Табаш, адюнкт в Археологическия музей в Краков, и магистер Ян Тринковски, ст. асистент във Варшавския университет.

Българският колектив освен от главния ръководител проф. Д. П. Димитров се състоеше от Мария Чичикова, мл. научен сътрудник при Археологическия институт на БАН, Богдан Султов, уредник на античния отдел при Окръжния музей в гр. Търново, и арх. Д. Джидров от АИМ на БАН.

През 1961 г. проучванията в Нове бяха съсредоточени главно в откриването и разкопаването на крепостните стени и съоръжения на града.

През втората половина на месец септември в Свищов пристигна втора група полски средновековни археолози в състав: ръководител проф. Витолд Хензел, директор на ИИМК при ПАН, д-р Иржи Гонсовски от ИИМК във Варшава, д-р Т. Висलански и А. Димачевски от ИИМК в Познан и магистер София Хилчер, ст. асистент в Познанския университет. Групата обходи голям брой средновековни селища в района на Свищов и направи сондажи в с. Морава (И. Гонсовски и Т. Висलански) и в Свищов (А. Димачевски и С. Хилчер). След това целият средновековен екип в продължение на 20 дни работи при с. Стърмен, където започна разкопаването на голямо средновековно селище. От българска страна в средновековните проучвания взе участие Въло Вълов, директор на Народния музей в гр. Свищов.

През следващата 1962 г. разкопките както на античния обект Нове, така и на средновековното селище при Стърмен ще продължат.

М. Ч.

През юни и юли 1961 г. в България пребиваваха германските археолози от Института за гръко-римска древност при Германската академия на науките в Берлин: научните асистенти Б. Дьоле, Х. Крумрай, Г. Бокиш, Г. Гомолка и Х. Гомолка, които през 1960 г. проведоха разкопки в римския кастел Ятрус при с. Кривина, Русенско. Тази година те обработваха материалите от двете кампании, които се пазят в Русенския и Свищовския музей. След това те предприеха пътувания из страната и посетиха Разград, Мадара, Варна, Несебър, Стара Загора и Пловдив.

Т. И.

Гости на Археологическия институт и музей на БАН през септември т. г. бяха румънските археолози проф. Й. Нестор и мл. научен сътрудник П. Дякону от Археологическия институт при Румънската академия на науките в Букурещ. Те работят в областта на средновековната археология и дойдоха у нас, за да се запознаят с постиженията на българската археология. За целта те посетиха по-големите провинциални музеи в Пловдив, Стара Загора, Бургас, Несебър, Варна, гара Разделна, Варненско, Плиска, Мадара, Преслав, Абритус (Разград) Русе, Свищов (м. „Нове"), Ескус (с. Гиген, Плевенско), Плевен и столицата. Румънските учени намериха интересни материали като близки аналогии на паметниците, които те проучват в Румъния.

Т. И.

През август гост на Археологическия институт и музей при БАН беше съветската археоложка Светлана Александрова Плетнева, ст. н. сътр. в Археологическия институт в Москва, кандидат на историческите науки. Основната задача на С. Плетнева е изучаването на археологическия материал в България, характеризиращ тюркските елементи в българската материална култура и съпоставянето им с аналогични материали, намерени в територията на Съветския съюз. Целта на тази работа е да се проверят някои принципиални положения в плановата ѝ работа „Населението между реките Волга и Дон през VIII—IX в.". С. А. Плетнева посети Плиска, Мадара, Преслав и други градове, където се запозна с археологически материали.

Л. М.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

AA	Archäologischer Anzeiger
AAH	Acta Archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
ГНАМП	Годишник на Народния археологически музей в Пловдив
ГМПл	Годишник на музеите в Пловдив
ГПНБМ	Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей
ГСУФИФ	Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет
DA	Daremberg — Saglio — Dictionnaire des antiquités grecques et romaines
DH	Mélanges d'archéologie et d'épigraphie (A. Dumont), réunis par Th. Homolle et L. Heuzey. Paris 1892
ИАИ	Известия на Археологическия институт
ИАД	Известия на Археологическото дружество
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество
ИИИ	Известия на Института за история
ИИМ	Известия на Института по морфология
ИРАИК	Известия Русского археологического института в Константинополе. Материалы болгарских древности Абоба—Плиска
МСб СбНУ	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
JHS	The Journal of Hellenic Studies
RE	Pauly—Wissowa—Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft
РП	Разкопки и проучвания
СпБАН	Списание на Българската академия на науките

СЪДЪРЖАНИЕ

Хр. Джамбов — Новооткрито съкровище от златни монети при с. Горнослав, Пловдивско . . . 1
Ст. Михайлов — Относно произхода на ранносредновековната чернолъскава керамика в България 5
С. Георгиева — Археологически проучвания в Родопите през 1960 г. 12
Г. Тончева — Сюжетът „погребално угощение“ върху паметници от Одесос 18

Материали и съобщения

Г. Джингов — Средновековната винарница в Патлейна 24
Ал. Димитрова — За производството на terra sigillata в нашите земи 27
Л. Ботушарова — Крепостната стена на Небет тепе в Пловдив 34
Т. Иванов — Към култа на Сабазий в Сердикийската област 40
Д. Цончев — Новооткрити паметници от с. Стрелча 44
Я. Младенова — Дървени римски тоалетни принадлежности 46
Б. Николов — Грънчарска пещ при с. Алтимир 51
Г. Кацарова — Колективна находка от тасоски тетрадрахми при с. Куклен, Асеновградско 53
Л. Гетов — Новооткрита тракийска тухлена гробница при язовир „Г. Димитров“ . . 58
Д. Овчаров — Могилни погребения при с. Д. Росица, Търговищко 61
Н. Петков — Едно символично погребение при с. Пеклюк, Софийски окръг 67
П. Боев — Трепаниран череп от София . . . 70

Преглед

Е. Манова — XII международен конгрес по византология 74

SOMMAIRE

Ch. Djambov — Trésor de monnaies d'or mis au jour près du village Gornoslav, région de Plovdiv 1
St. Mihailov — De l'origine de la céramique noire lustrée de la première période de Moyen Age en Bulgarie 5
S. Géorgieva — Recherches archéologiques dans les Rodhopes en 1960 12
G. Tončeva — Le thème figuré „Fest in d'enterrement“ des monuments d'Odessos . . 18

Matériaux et communications

G. Djingov — Depôt de vin du Moyen Age de Patleina 24
Al. Dimitrova — Sur la production de „terra sigillata“ dans les terres bulgares . . . 27
L. Botušarova — Mur de forteresse de „Nebet-tepé à Plovdiv 34
T. Ivanov — Du culte de Sapatius dans la région de Serdica. 40
D. Končev — Nouveaux monuments traco-romains du village de Strelča 44
J. Mladenova — Accessoirs de toilette romains en bois 46
B. Nikolov — Four de potier près d'Altimir 51
G. Kacarova — Trouvailles collectives de tétradrachmes de Thasos à Kuklen, région d'Assenovgrad 53
L. Getov — Tombe en brique nouvellement découverte près du barrage „G. Dimitrov“. 58
D. Ovčarov — Ensevelissement sous tumulus de Dolna Rosica, région de Targoviste . . 61
N. Petkov — Un ensevelissement symbolique à Pekluk, dép. de Sofia 67
P. Boev — Crâne trepané de Sofia 70

Revue

E. Manova — XIIe Congrès international des byzantologues 74

ГОДИШНО СЪДЪРЖАНИЕ

Статии

	кн.	стр.
Георгиева, С. — Българските средновековни накити	1	4
Георгиева, С. — Археологически проучвания в Родопите през 1960 година	4	12
Джамбов, Хр. — Новооткрито съкровище от златни монети при с. Горнослав, Пловдивско	4	1
Димитров, Д. П. — Стил и дата на стенописите от късноантичната гробница при Силистра	1	10
Иванов, Т. — Археологически проучвания в кастела Ятрус	3	18
Манова, Е. — Облекла и тъкани в живописта на Земенската църква	2	1
Михайлов, Ст. — 80 години Археологически музей в София	1	1
Михайлов, Ст. — Археологически проучвания на крепостта Баба Вида във Видин	3	1
Михайлов, Ст. — Относно произхода на ранносредновековната чернолъскава керамика в България	4	5
Николов, Д. — Тракийски колесници край Стара Загора	3	8
Тончева, Г. — Сюжетът „погребално угощение" върху паметници от Одесос	4	18

Материали и съобщения

	кн.	стр.
Аладжов, Д. — Нови находки от деценалията на император Лициний	1	47
Аладжов, Д. — Късноримски водни съоръжения при с. Долно Ботево, Хасковско	3	43
Ангелов, Н. — Работилница за плоски костени идоли в селищната могила при с. Хотница, Търновско	2	34
Ботушарова, Л. — Крепостната стена на Небет тепе в Пловдив	4	34
Боев, П. — Трепаниран череп от София	4	70
Василев, В. — Радиовъглероден метод за датиране на археологически находки	1	62
Гетов, Л. — Новооткрита тракийска тухлена гробница при язовир „Г. Димитров"	4	58
Гиздова, Н. — Новооткрит паметник на Митра от с. Ветрен, Пазарджишко	1	50
Джингов, Г. — Водоснабдяването на средновековен Преслав	3	30
Джингов, Г. — Средновековната винарница в Патлейна	4	24
Джамбазов, Н. и Р. Катинчаров, — Археологически находки от пещерата Магура	3	56
Димитров, Д. И. — Раннохристиянски релефи от Варненско	2	17
Димитрова, Ал. — За производството на terra sigillata в нашите земи	4	27
Драгомиров, Ж. — Средновековна българска аркада на Царевец	1	27
Драгомиров, Ж. — Подпорни стени от средновековни строежи на Царевец	3	27
Дремсизова, Цв. — Теракоти от Археологическия музей в София	3	48
Иванов, Т. — Към култа на Сабазий в Сердикийската област	4	40

SOMMAIRE ANNUEL

Articles

S. Géorgieva — Parures bulgares du Moyen Age	1	4
S. Georgieva — Recherches archéologiques dans les Rodhopes en 1960	4	12
Ch. Djambov — Trésor de monnaies d'or mis au jour prés du village Gornoslav région de Plovdiv	4	1
D. P. Dimitrov — Style et date des murales de la tombe de l'antiquité tardive près de `ilistra	1	10
T. Ivanov — Recherches archéologiques de la place forte Jatrus	3	18
E. Manova — Vêtements et tissus des peintures murales de l'église de Zemen	2	1
St. Michaïlov — 80 ans de la fondation Musée archéologique de Sofia	1	1
St. Mihaïlov — La forteresse Baba Vida de Vidin	3	1
St. Mihaïlov — De l'origine de la céramique noire lustrée de la première période de Moyen Age en Bulgarie	4	5
D. Nikolov — Chars thraces des environs de Stara Zagora	3	8
G. Tončeva — Le thème „scène funebre" sur les monuments d'Odessos	4	18

Matériaux et communications

D. Aladjov — Nouvelles trouvailles de décennales de l'empereur Licinius	1	47
D. Aladjov — Instàllations d'eau du Bas Empire romain près de Dolno Botevo arrondissement de Haskovo	3	43
N. Angelov — Atelier d'idoles plates en os dans le tell près du village Hotnica, arrondissement de Tărnovo	2	34
L. Botušarova — Mur de citadelle du Nebet Tépé à Plovdiv	4	34
P. Boev — Crâne trépané de Sofia	4	70
V. Vassilev — Méthode au radio-carbone pour dater les trouvailles archéologiques	1	62
L. Getov — Tombe en brique nouvellement découverte pres du barrage „G. Dimitrov	4	58
N. Gisdova — Ex-voto dédié à Mithra découvert récemment au village de Vetren, arrondissement de Pazardjik	1	50
G. Djingov — Sur l'alimentation en eau de Preslav au Moyen Age	3	30
G. Djingov — Dépôt de vin du Moyen Age de Patléïna	4	24
N. Djambazov et R. Katinčarov — Trouvailles archéologiques de la grotte Magura	3	56
D. I. Dimitrov — Reliefs des débuts du christianisme de l'arrondissement de Varna	2	17
Al. Dimitrova — De la production de la terre sigillée en Bulgarie	4	27
J. Dragomirov — Arcade médiévale bulgare de Tzarevetz	1	27
J. Dragomirov — Murs de soutènement des constructions médiévales de Carevec	3	27
Tz. Dremsizova — Quelques terres cuites du Musée d'Archéologie de Sofia	3	48
T. Ivanov — Du culte de Sabatius dans la région de Serdica	4	40

Кацарова, Г. — Колективна находка от тасоски тетрадрахми при с. Куклен, Асеновградско 4 53
Кузев, Ал. — Грошове на Стефан Душан с контрамарки 2 14
Маргос, А. — Тракийски погребения при с. Баново, Варненско 3 54
Милчев, Ат. — Култът на Актеон по долината на Средна Струма 1 41
Митова-Джонова, Д. — Светилище на Дионис край Свищов 2 21
Младенова, Я. — Паметници на Хеката от нашите земи 3 36
Младенова, Я. — Дървени римски тоалетни принадлежности 4 46
Николов, Д. — Две колективни находки от бронзови монети при Ново село, Старозагорско 2 31
Николов, Б. — Грънчарска пещ при Алтимир 4 51
Овчаров, Д. — Могилни погребения при с. Д. Росица, Търговищко 4 61
Петков, Н. — Нови данни за неолитната култура край София 3 64
Петков, Н. — Едно символично погребение при с. Пеклюк, Софийски окръг . . 4 67
Русев, Р. — Върху технологията на някои железни предмети от XII—XIII в. . . . 2 8
Станчева, М. — Каменни калъпи за сфероконуси от София 1 22
Станчева, М. и М. Гаврилова — Човешки глинени фигурки от неолитното селище в София 3 73
Станчев, Ст., Й. Чангова и Хр. Петков — Некрополът в местността „Кайлъка“ при Плевен 1 32
Табакова-Цанова, Г. — Антична керамика от Казанлъшкия музей 1 52
Тончева, Г. — Гроб на тракийка от Одесос 2 24
Цончев, Д. — Новооткрити паметници от с. Стрелча 4 44

Музейно дело и консервации

Венедиков, И. — Античният отдел на Археологическия музей при БАН . . . 2 39
Георгиев, Г. Ил. — Първобитната култура отразена в експозицията на Археологическия музей в София 1 68
Петров, Т. — Старинната чешма в Никопол 2 45
Чичикова, М. — Изложбата „2500 години изкуство в българските земи“ в Париж . 1 73

Критика и рецензии

Велков, В. — Советская археологическая литература. Библиография. 1941—1957. Составили Н. А. Винберг, Т. Н. Заднепровская и А. А. Любимова. Същото заглавие и на френски език. Издательство АН СССР, Москва—Ленинград, 1959, 773 стр. 1 77
Горбанов, П. — Д. А. Авдусин. Археологические разведки и раскопки. Москва, 1959, Издательство Московского университета, 311 стр. 1 78
Горбанов, П. — E. Simon, Der Goldschatz von Panagüriste eine Schöpfung der Alexanderzeit. Mit einem Beitrag von Herbert A. Kahn, Antike Kunst, 1960. H. N. I, 29 стр., 7 табл., 6 фиг. 2 48
Манова, Ек. — С. Георгиева и Д. Бучински. Старото златарство във Враца . . . 3 77

G. Kazarova — Trouvailles collectives de tétradrachmes de Thasos à Kuklen, région d'Assenovgrad 4 53
Al. Kuzev — Grosches d'Etienne Doušan contremarqués 2 14
A. Margos — Ensevelissements thraces de Banovo arr. de Varna 3 54
St. Milčev — Le culte d'Actéon sur le cours moyen de la Strouma 1 41
D. Mitova-Djonova — Sanctuaire de Dionysos aux alentours de Svistov . . . 2 21
J. Mladenova — Monuments d'Hécate dans les terres bulgares 3 36
J. Mladenova — Accessoires de toilette romains en bois 4 46
D. Nikolov — Deux trouvailles collectives de monnaies de bronze près de Novo-Sélo, arrondissement de Stara Zagora . . . 2 31
B. Nicolov — Four de potier près d'Altimir 4 51
D. Ovčarov — Ensevelissements sous tumulus de D. Rosica, région de Targoviste 4 61
N. Petkov — Nouvelles données sur la culture du néolithique dans les environs de Sofia 3 64
N. Petkov — Un ensevelissement symbolique à Pekluk, dép. de Sofia 4 67
R. Russev — La technologie de certains objets de fer du XIIe — XIIIe s. 2 8
M. Stančeva — Moules en pierre de vases de fopme sphéroconique de Sofia . . 1 22
M. Stančeva et M. Gavrilova — Statuettes d'argile d'un site néolithique à Sofia 3 73
St. Stančev, J. Čangova et Chr. Petkov — La nécropole du lieu dit „Kaïlak“ près de Pleven 1 32
Tabakova-Canova G. — Céramique antique du musée de Kazanlak 1 52
G. Tončeva — Tombe de femme thrace d'Odessos 2 24
D. Końčev — Nouveaux monuments thraco-romaines du villade de Strelča 4 44

Muséologie et travaux de conservation

Iv. Venedikov — Section des antiquités du Musée d'archéologie de l'Académie des Sciences de Bulgarie 2 39
G. Il. Georgiev — La civilisation, primitive, à l'exposition du Musée archéologique de Sofia 1 68
T. Petrov — Fontaine ancienne à Nikopol 2 45
M. Čičicova — L'exposition bulgare de Paris — 2500 ans d'art en Bulgarie . . 1 73

Critiques

V. Velkov — Советская археологическая литература. Библиография. 1941—1957. Составили Н. А. Винберг, Т. Н. Заднепровская и А. А. Любимова. Изд. АН СССР, Москва—Ленинград, 1959, 773 стр. 1 77
P. Gorbanov — D. A. Avdousin, Археологические разведки и раскопки, Москва, 1959, Изд. МГУ, 311 стр. 1 78
P. Gorbanov — E. Simon, der Goldschatz von Panagüriste eine Schöpfung der Alexanderzeit. Mit einem Beitrag von Herbert A. Kahn, Antike Kunst, 1960, H. N. I. S. 29, T. 7, B. 6 . . . . 2 48
E. Manova — S. Georgieva et D. Bučinski — Orfévrerie ancienne de Vraca 3 77

Преглед

Иванов, Т. — Пета международна конференция за антични изследвания	1	80
Манова, Е. — XII международен конгрес по византология	4	74
Михайлов, Ст. — Научна сесия, посветена на 700-годишнината от изписването на Боянската църква	1	81
Чичикова, М. — Шестата отчетна конференция на Археологическия институт и музей при БАН за 1960 г.	2	51

Revue

T. Ivanov — Cinquième conférence internationale sur les recherches antiques	1	80
E. Manova — XIIe Congrès international des byzantologues	4	74
St. Mihailov — Session savante à l'occasion du septième centenaire des peintures murales de Boiana	1	81
M. Čičikova — VI Conférence de l'Institut et Musée d'archéologie auprès de l'Académie des Sciences de Bulgarie	2	51

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН
бул. Стамболийски 2, София Ц
Тел. 8-24-05 и 8-24-06

Адрес за абониране
Издателство на БАН
бул. Дондуков 32, София Ц
Тел. 8-38-83

Народен археологически музей * Г.Н.С.-Пловдив *

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Чл.-кор. проф. ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ (гл. редактор), НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ, ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), АТАНАС МИЛЧЕВ, СТАМЕН МИХАЙЛОВ, СТАНЧО СТАНЧЕВ (зам.-гл. редактор)

Технически редактор М. Зайчарова Худ. редактор М. Кънева Коректор Е. Котева

Дадена за набор на 16. XI. 1961 г. Подписана за печат на 29. XI. 1961 г. Печатни коли 10 Издателски коли 8,30
Формат на хартията 59/84/8 Тираж 1000 Поръчка 825 Отделна книжка 6 лв. Годишен абонамент 20 лв.

Набрана и отпечатана в печатницата на Българската академия на науките, ул. Ив. Вазов 13

ПРОВЕРЕНО-80г.